८८ श्लो० की
व्याख्यावैष्णव
ग्रंथ ह
पत्र ३९

श्रीराम मंत्र १ श्रीमते रामानुजाय नमः। पाराशर्यस्वसूत्रे निरंकुशनिजस्वातंत्र्यमस्थापितं सम्यक् श्रयमाणं बकारधरणीभारावतारक्ष

मं मायामाश्रितवैरिणी न्यक्कुर्वदुच्चैः कृपः शाम्बरीं दग्धा स्वयं हृत्वा यो निधिरसौ देवः प्रभुर्मां शुभम् १ श्रीशठरिपुगु

रुकरुणालब्धमन्त्रं तदुत्तमतत्त्वार्थः श्रीमान् गोविन्दगुरुः कौशिकवंशाब्धिकौस्तुभो जायते तत्पदे पंकजयुगली

सेवासंप्राप्तनिखिलनिगमान्तः वितनोम्यहं कोविदः ... यामुनप्रियः पतिः परमकारुणिको

भगवान् सर्वेश्वरो वैकुण्ठे तु परे लोके श्रिया सार्धं जगत्पतिः आस्ते विष्णुरचिन्त्यात्मा भक्तैर्भागवतैः सह इत्युक्त

रीत्या वैकुंठाख्ये दिव्यलोके दिव्यमणिमण्डपे शेषपर्यंके श्रीभूमिनीलाभिः सह नित्यसूरिभिरनवरतपरिच

र्यमाणचरणनलिनो जगत्सर्वमेकातपत्रयन्नासीनो नित्यसूरिवदेव सर्वेषामपि चेतनानां स्वशेषत्वाविशेषे

ण स्वगुणानुभवजनितानवधिकातिशयप्रीतिकारितशेषावस्थोचिततादृशाशेषवृत्तिकरणे स्वचरणार

विन्दनित्यकैंकर्यस्वरूपपरमपुरुषार्थानुभवदौर्भाग्यनासद्भावेपि अनादिमायया सुप्तः अचिद्विशेषितान् प्रल

यसीमनि संसरतः करणकलेवरैः घटयितुं दयमानमनाः २ अस्मत्कारीराकंपयान् जन्तून् ... तिष्ठ

वर्णं विद्धत्प्रलयसमये त्रिगुणात्मकप्रकृतिनिमग्नान् भोगमोक्षशून्यान् अचिद्विशिष्टान् ... कर वप्

णं तत्तद्वाञ्छितमस्मान्'' विचित्रा देहसंपत्तिरीश्वराय निवेदितुं पूर्वमेव कृता ब्रह्मन् हस्तपादादिसंयुता

रघु इत्युक्तरीत्या स्वचरणारविन्दपरिचर्यायातानुजीवयितुं तदुपयोगीनि करणकलेवराणि तेभ्यः प्रदाय तेभ्यो राम

ऽप्यकरणकलेवरैः ... विषयान्तरप्रवणेषु ... सत्सु ... दर्शनात् दीपमिव कारुणिको। १

दत्तानीन्द्रियाण्यनुग्रहेण ... चोपाधेयं विचित्रं सांगोपांगवेदाख्यं शास्त्रं प्रवर्तयामास तस्मिंश्च शास्त्रे तेरज्ञा।

श्रीराम श्चिकीर्षापन्नचित्तशेषावतारभगवद्यतिवरविजयकालकृतावतारतया करतलामलकीकृतसांप्रदायिक
मंत्र२ रहस्यार्थतत्त्वो भगवान् श्रीरामभद्रार्यः सकलचेतनोज्जीविषया सकलशास्त्रसंग्रहत्वेन सर्वदा मुमु
क्षुभिरनुसंधेयस्य रहस्यत्रयस्य नाथयामुनयतिवरप्रभृतिगुरुपरंपराप्राप्तमर्थविशेषमष्टभिः श्लोकैर्विवरि
तुकामः प्रथमं स्वरूपज्ञानपूर्वकत्वादुपायस्वीकारस्य स्वरूपयाथात्म्यप्रतिपादनपरं श्रीमदष्टाक्ष
रमन्त्रं चतुर्भिः श्लोकैर्विवृणोति तत्र सकलवेदसारसंग्रहः प्रणवः सर्ववर्णमन्त्रशेषः अकारस्य नाराय
2 णपदेन उकारस्य नमसा मकारस्य नारपदेन च विवरणात् तथाहि स्मर्यते ऋचो यजूंषि सामानि तथै स्मर्यते
वाथर्वणानि च सर्वमष्टाक्षरान्तस्थं यच्चान्यदपि वाङ्मयम् प्रणवान्तरस्तु प्रणवे अकारे प्रणवः स्थितः आद्यं तु
त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यत्र प्रतिष्ठिता स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित् ओं प्रभवा वेदा उकारप्रभवाः स्व का
राः मकारप्रभवं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् इति न हि विवरणं द्वयं मूलमन्त्रसंग्रहेण कस्यापायोपेयस्वरूप
स्य विविच्य प्रतिपादनात् तद्विवरणं तु चरमश्लोकं तत्र पत्तिं प्रापकान्तरपरित्यागस्य सर्वपापनिवर्तनस्याभि
धानात् उकारार्थविशदीकारश्च कार्यान्तरवर्णेन नमसा तद्विवरणं त्वत्र सहितानां मनीषिणां इति विवरण
लक्षणमभिप्रेत्य श्लोकत्रयमिहानुसंधेयम् अतः सर्वसंग्रहभूतं प्रणवमादौ विवृणोति अकारार्थो विष्णुरिति
श्लोकेन अकारार्थो विष्णुर्जगदुदयरक्षाप्रलयकृन् मकारार्थो जीवस्तदुपकरणं वैष्णवमिदम् ॥ उकारो राम
ऽनन्यार्हं नियमयति संबन्धमनयोस्त्रयीसारस्त्र्यात्मा प्रणव इममर्थं समदिशत् १ अत्र ग्रन्थस्याकारार्थकथनका म२
रणं क्रमात् ग्रन्थादौ निर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनार्थमवश्यकर्तव्यमङ्गलाचारसूचकोऽसौ इत्यादिशिष्टा
चारसिद्धमङ्गलमप्याचरितं भवति तदाहुः अ इति भगवतो नारायणस्य प्रथमाभिधानमभिदधताकेन

ज्ञान्यथा ज्ञानविपरीतज्ञानैरन्यथा नीते सति शरीरे हेरोगधारीण इव स्वरूपभ्रष्टचेतनसंसारिणे स्वप्रयोजनत्वा
ध्यवसायेन तेषु परमकृपया सकलशास्त्रार्थसंग्रहेण प्रकाशयितुकामः ॥ सिद्धं सत्स्वरूपं देवं स्थिरधिय
मनसं ज्योतिर्मयं न हन्तिवं सत्वस्थं सत्यवाचं समवनियततया सार्द्धं रत्यासमेतं हंसासूपादिमुक्तं जितविषय
गणं दीर्घबंधुं दयान्तं सवालिन्यप्रशासितारं स्वपरहितपरं देशिकं भस्मरीशेन सद्बुद्धिः साधुसेवीसगु
णितचरितस्तत्त्वबोधाभिलाषी शुश्रूषुस्त्यक्तमानः प्रणिपतनपरः प्रश्नकालप्रतीक्षः शांतो दांतोऽनसूयुः।
शरणमुपगतः शास्त्रविश्वासशाली शिष्यः प्राप्तः परीक्षां कृतविविधमनस्तत्वतः शीलनीयः इत्यादि। दृ
क्तरीत्या शिष्याचार्यस्वरूपं लोके प्रदर्शयितुं बादरिकाश्रमे नरनारायणाख्यजनानास्त्वपमेव शिष्यतया आचा
र्यतया च स्थायैतज्जस्वरूपयाथात्म्यप्रतिपादनपरं श्रीमदष्टाक्षरमन्त्रं प्राचीकरत् पुरा मंत्ररत्नं वृहद्ब्रह्मन् वि द
ष्णुलोके महापुरे तस्मिन्नंतःपुरे तस्मेमयासंतसजातनंतलक्ष्मीलब्धतपाचैवमंत्रराजं रत्नं हृदये विन्यसेदित्यु
क्तरीत्या विष्णुलोके स्थित्वा स्वरूपयाथात्म्यानुरूपोपायोपायप्रतिपादनपरं द्वयाख्यमंत्ररत्नं प्राविवरत्त
त्र तु द्वापरयुगे भूभारनिरसनाय वसुदेवस्य देवकीपुत्रो इत्यु क्तरीत्या देवकीतनयतयावतीर्य शरणागतव र
क्षणैकचित्तवात्सल्यस्वामित्वसौशील्यसौलभ्यादिगुणपूर्णोऽपि सार्थ्यं सकललोक र
साक्षिकमावरस्तेन वस्तस्वरूपयाथात्म्यानुरूपपरमपुरुषार्थप्रतिपादनपरं चरमश्लोकं प्राविवरत्तत् एवं भ
गवता प्रवर्तितेऽपि रहस्यत्रये गृहे कल्पहमकुरिति नवलोकं भोजनभागधेयापरिपाकेचैत्यभावित।
परमकारुणिकभगवदवतारोऽभगवास्त्रमेतत् चापल्यदुर्हृदि निरस्तनस्सकलवेदान्ततात्पर्यविष्करण।

श्रीराम वाचकत्वं चेतनगृहीतदेवमनुष्यादिस्थूलशरीराणां पृथिव्यप्सु प्रलीयमानत्या युक्तक्रमेणैतन्मः शब्दना
मंत्र ३ ऽव्यायां प्रकृतौ प्रलयस्याहिंसारूपत्वात् हिंसार्थविवक्षया प्रलयकर्तृवाचकत्वं चासिद्धमिति पक्षः ऽअवपत।
तावीति गतिसामान्यवाचिनो व्ययते धातोरुत्पत्तिस्थितिनाशपरंपर्यापन्नदेवमनुष्यादिकरणकलेवरप्रा
प्तिनिवृत्तिपूर्वकं स्वप्राप्तिकारणं वस्याप्राप्तिरूपगतिविशेषविवक्षया कर्तरि क्विपि लोपो व्योर्व
लीति यकारलोपे कृत्स्नप्रत्ययलोपे ऽनागमविधेरनित्यत्वात्तुगभावेच ऽवइति रूपं सिध्यति ऽनएव ॥
3 शाबरभाष्ये प्रमाणं स्मनिरितिवाक्ये प्रमाणशब्दस्य टावेतत्वं न साधीय इति मन्वानैर्भट्टपादैः प्रमाणमय
तइति ऽयमति धातुनिष्पन्नाकारप्रश्लेषकल्पनया ... साधुत्वं समर्थितं मन्त्रे वं जगद्गुत्पत्यादिकर्तृकत्वं
भगवतो न सिध्येत्तु स्वात्पत्यादि कर्तृत्वमेव तु सिध्येत् नहि देवदत्तो गच्छतीत्युक्ते ऽन्यदीयगतिकर्तृकत्वं
ती सिध्यतीति चेत् तर्हि सिद्धूनः समीहितं चिदचिद्वस्तुशरीरकं ब्रह्मैव हि कार्यकारणभयावस्थं जगत् तत्त्वम
सि इदं सर्वं यदयमात्मा ऽयमात्मा ब्रह्म सर्वं खल्विदं ब्रह्म ब्रह्मदासा ब्रह्मदासाः ब्रह्मैमे कितवाइत्या
द्यभेदश्रुतिः नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् इत्यादि भेदश्रुतिः यस्या
२४ त्माशरीरं यस्य पृथिवी शरीरमित्यादि घटकश्रुतेः नेह नानास्ति किंचनेत्यादि व्यतिरिक्तनिषेधश्रुतेश्च
५३ प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधात् ऽग्निःसृष्टोपदेशात् साक्षादुपदेशाम्नानात् ऽप्रात्मकृतेर्योनिगानाच्च एवं चला राम
भिन्नजगद्गुत्पत्यादिकं तत्कर्तृत्वं भगवत एवेत्यभिन्ननिमित्तोपादानत्वं भगवतः सिध्यति ऽपिच। ३
ऽकारो योगरूढः तत्र योगेन तस्य जगद्गुद-पादिकर्तृत्वं रूढ्यात्तु विष्णुवाचकत्वमिति ॥ ऽप्रत्ययो वेद।

चित्व

ममंगलं न कृतमिति अर्थशब्दोपादानादपि मंगलाचरणसिद्धिः अर्थशब्दोपि पुरुषार्थवाचि जगदुद्भवपरस्त्रात्र
लयकृत् उद्भवो नित्यनैमित्तिकप्राकृतरूपेण त्रिविधोत्पत्तिः रक्षा अपि च निवर्तनपूर्वकैश्च प्रापणरूपं मा।
नाधितमनुलोकपालनरपतिविग्रहवतारादिभिः क्रियमाणं बहुविधं रक्षणं प्रलयो नित्यनैमित्तिक
क प्राकृतात्यंतिकरूपेण चतुर्विधो लयः जगतो लोकानां उद्भवपरत्राणप्रलयान्करोतीति त्रिधा कः यतो वा इमा
नि नि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति हंताहमिमास्तिस्रो।
देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो ने
मे द्यावापृथिवी नापो न नक्षत्राणि अथ पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत प्रजाः सृजेयेति नारायणात्प्राणो
जायते मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यादिश्रुतेः विष्णोः सकाशादुद्भूतं जगत्तत्रैव च स्थितं स्थितिसंयमकर्त्ता
सौ जगतोस्य जगत्प्रभुः स एव सृज्यः स च सर्गकर्त्ता स एव पात्यत्ति च पाल्यते च ब्रह्माद्यवस्थाभिरशेषमू
र्तिर्विष्णुर्वरिष्ठो वरदो वरेण्यः अहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा मत्त एव हि लोकानामुत्पत्तिरपि चा
प्ययः इत्यादिस्मृतिभ्यश्चानुसंधेयाः एवंभूतो विष्णुर्व्यापनशीलः श्रीमन्नारायणः विष्लृ व्याप्ताविति धातुः
अकारार्थः अकारस्य वाच्यः अवमाशयः गतिरक्षणहिंसाद्यनेकार्थकादवतेर्धातो रक्षणार्थे नयविदन्ता।
यो अन्येषामपि दृश्यते इति डप्रत्यये टिलोपे च कृते धातुलोपे प्रत्ययाकारशेषे व्यमाणे लुप्तधातुवाच्य
मर्थं च वंशन्यायेन लक्षणया वा प्रतिपादयति तत्रोद्भवस्य चेतनानां स्वस्वपुण्याकर्मानुगुणभगवत्करण पुण्य
कलेवरप्राप्तिरूपत्वात् धातोर्गत्यर्थे विवक्षया अकारोऽस्मादय कर्तृवाचकत्वं रक्षणार्थविवक्षया रक्षाकर्तृ

रामम
मत्र ४

होसाविति सूत्रेण ग्रकृते रेहमादेशः उ॰प्रथमयो रिति विभक्तेरमादेशः प्रसज्येत सुपां सुलुगिति सुबो लुकि
चकल्प्यमाने महतो रत्नं सुपंतत्वावस्थायां त्वहमित्यपूरूपमिति मकारश्च सिद्धः स्वाद्युत्पत्त्यनंतरं प्रकृति
प्रत्यययोर्विकारांतरापत्तेः प्रागेव मकारातिरिक्तस्य सहैव विभक्त्यावयवस्य लोपे सति नुनमः शरीरे मइति।
जीववाचकमकारान्त स्युत्पत्त्यसंभवः इति दोषमनुसंदधानाः केचिदाचार्याः मनज्ञाने मसि परिमा
णे मदी हर्षे इति धातुभ्यो डिप्रत्यये टिलोपे कृत्स्नप्रत्ययलोपे च धात्ववयवमकारेण शिष्यमाणा
नां इह तंत्रेण पादानप्यस्याचक्षतः त्वाणुपरिमाणत्वानंदत्व एकत्वादि विशिष्टवस्तुवाचि नाम कार
स्यताद्दशजीव एवार्थः रूप प्रवृत्तिनिमित्तानस्य च शब्दवाच्यत्वादित्याचक्षते ग्रस्मिन्नपि पक्षे डिप्रत्यय कुः
स्य व्याकरणेऽणादिषु वाचकाचित्स्यप्यनुशासनाद्दर्शनात् संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे।
कार्याद्विद्यादनूबंधमेतच्छास्त्रमुणादिषु इति कल्पे णादि[illegible]प्रत्याश्रयणेपि मकारात्स्वाद्युत्पत्तौ
मोनो धातोरिति सूत्रेण मस्य नकारादेशप्रसंगः इति दोषः परिहृत एवं प्रसादहंपत्यस्मदाचार्याः आत्मनश
पूर्ववदोविषये त्मनादेश्छ त्यादिषु अवयवलोपस्त्वन्त त्वात आत्मा जीवः तो देह हो च आत्मा।
त्मपुरुषः पंचविंश आत्मा भवति इत्यादिषु तस्याजीवे प्रसिद्धिः प्राचुर्याच्च तत्रैव मकारव्यतिरिक्तस्य राम
वैतराववलोपे सति मकारव्यंजनमात्रं शिष्यते तस्मात्स्वाद्युत्पत्तौ हल्ङ्यादिलोपः धातुमकार ४
त्वाभावच्च न नकारादेशः तथा च नित्यो नित्यानामेकोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः ग्रत्रायं पुरुषः स्वयं।

दोषस्पृष्टो ह्यकोवेदान्ते च प्रतिष्ठितः । अव्यक्तप्रकृतिलीनस्य यः परः स महेश्वरः । परवाचित्वे न प्रमाणं इत्यर्थः समस्ताश्र
द्यमूलत्वादकारस्य स्वभावतः समस्तवाच्यमूलत्वात् वाच्यस्यापि स्वभावतः वाच्यवाचकसंबंधस्तयोरर्थात्
तीयते अकारो विष्णुवाचकः अ इति भगवतो नारायणस्य प्रथमाभिधानमित्यादि कमकारस्यादिस्मृतौ।
चित्वे प्रमाणमनुसंधेयं ईश्वरस्य चेतनांतरनियामकत्वात् उकारसंनिधेस्तयोर्नियतत्वादविनाभावात् अ
कारेण लक्ष्मीसंबंधोऽप्यनुसंधेयः अनन्या हि मया सीता भास्करेण प्रभा यथा अनन्या राघवस्याहं भा
स्करस्य प्रभा यथा राघवत्वे भवेत् सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषा नपायि
नी इत्यादिवचनात् अथ तृतीयपदं मकारं व्याचष्टे मकारेति जीवः बद्धमुक्तनित्यरूपेण त्रिविध
म८ अतो नो मकारवाच्योऽत्र जीवस्त्वेकवचनेन स ह्यभिप्रायेण नित्यो नित्यानामित्यादि श्रुत्या नत्वेवाहं।
जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः स्वतः सर्वं ह्यात्मनः परमात्मन इत्यादि स्मृतिभिश्च जीवानां स्वरूपबहुत्वोपपत्तेः मका
रस्य पंचविंशाक्षरत्वात् जीवस्य पंचविंशरूपत्वेन पंचविंश आत्मा भवति इत्युक्तरीत्या पंचविंशतत्त्व।
त्वादात्मा तु मकारेण पंचविंशः प्रकीर्तितः इति स्मरणेन मकारस्य जीववाचित्वं अथ केचिदाचार्याः मका
रस्य जीववाचिकत्वानुगुणं रूपं साधयंति अथवा ऋषे मकारस्य नारस्य अहं इत्यनयोरवयवयोर्मध्यादि। स्वो.४
मेलोपे मकारव्यंजनमात्रं शिष्यते अथवा ऋषेः प्रत्यगात्मवाचित्वाद्वशिष्टस्य मकारस्य जीववाच
कत्वमुपपन्नतरं भवति अस्मिन् पक्षे अथवा केवलप्रातिपदिकत्वावस्थायां मकारात् पूर्वोत्तरयोर
वयवयोर्लोपे कथं विकृतमनन्यवद्भवति इति न्यायेन अथवा त्वान्न पायात् स्वासुसंततौ सत्यां त्वा।
दे।

श्रीराम
मंत्र ५

ष्यकारस्य मुक्ति दर्शनाच्च नचैवं मज्जायेते वा विपश्चिन्न ॥ अज्ञो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च
ताभ्य इत्यादि श्रुतिस्मृतिन्यायविरोधः तत्र विपरीतेश्वरेव नामान्तरभजनार्हस्वरूपान्यथाभावो नात्मकोऽन्यथा
त्वादेरेव प्रतिषेधात् ज्ञानसंकोचविकासात्मकस्वभावान्यथाभावापत्तिस्य कार्यत्वस्य स्वरूपनित्यत्वावि
रोधित्वात् यथा चैतत्तथा शारीरकभाष्ये स्फुटं ॥ यद्वा तदुपकरणमिति निपरक्षेदः तन्मकारवाच्यमिदमाल
5 वस्तु वैष्णवं विष्णुसंबंधि उपकरणं शेषभूतं ॥ अस्मिन् योजनायूपोपि जीवशेषमस्यापि वृत्तत्वं भगवच्छेष
त्वमर्थसिद्धं ॥ अथवा तन्मकारवाच्यं चेतनवस्तु इदंतेऽन्य भोगस्थान भोगोपकरणतयोपस्थितं प्र
जसत्वमिश्रसत्त्वसत्त्वशून्यरूपेण त्रिविधमचिद्वस्तु वैष्णवमुपकरणमिति योजना ननु चेतनस्य कथं
भोग्यवदनन्यार्हशेषता तद्धि भगवदन्यस्य चेतनस्यापि शरीरेन्द्रियात्मना शेषभूतं ॥ अत एव द्वा सुवर्ण
वृत्तमिति सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते पुरुषो निमग्न इति श्व शरीरस्याचेतनस्य जीवेश्वरोभयसाधारण्यं श्रू
यते इति उच्यते ॥ अचेतनमपि हि चेतनवदेव भगवदेव लीलोपकरणतया ॥ अनन्यार्हशेषभूतं चेतनशे
षत्वं तु तस्य कर्मोपाधिकृतं चेतनानामनादिजन्मार्जितपुण्यापुण्यरूपकर्मानुगुणेन भगवत्संकल्पेन
भोगभोगोपकरणभोगस्थानतासाहाय्ये वहि भगवतो लीलारसं निष्पादयति यथा कारागृहमपरा राम
धि चेतनस्यापराधानुरूपफलभोगस्थानं तथा वस्थितमपि राज्ञ एव ॥ अनन्यार्हशेषतत्त्वं ॥ अतः एवंस ५
नाकर्मनिर्मुक्तेषामचित्संबंधो निवृत्तिते भगवतस्तु न कदाचिदपि तत्संबंधनिवृत्तिः उभयलिंगतया तु
तस्यानन्तसंपर्केऽकृतहेयसंबंध इति चैष्णवमिदमित्यनंतरं इति तु चतुर्थी प्राहेतिशेषः ॥ अहमपि न मम

प वि

ऽर्तिः जानात्येवायं पुरुषः प्राप्यतं कर्मणां सोऽकिं चेह करोत्यपि तयोरन्यं च लं त्वाहूत्ति यस्मिन्नन्तमे
तरेभि यस्यात्माशरीरं रसङ्ग्हेवायं [illegible] त्वं ध्यानदी भवति विज्ञानं यत्तच्चते निर्वाणम
स्मृति ३ य एवायमात्माज्ञानमयो मल रत्यादिश्रुतिसिद्धं नित्यत्वाणुत्वस्वयंप्रकाशत्वज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृ
त्वपरमात्मशेषत्वतत्परतंत्रत्वानंदगुणकत्वज्ञामानंस्वरूपत्वलक्षणमात्मत्वमात्मशब्दप्रवृत्ति
निमित्तमिति ॥ मकारस्यापि तादृशात्मवाचित्वमवगंतव्यं नमः शब्दो मइति षष्ठी विभक्तिरूपमका
रादुत्पद्यते ॥ आत्मानं समकारेणेत्यादिस्मृतौ ॥ आत्मा पञ्चविंशमकारार्थं कथ्य नमव्यतीव स्वरसंभव
तीति ॥ अथ अकारोपरिस्थितां लुप्ततादर्थ्यचतुर्थी चतुर्थी व्याचष्टे तदुपकरणमिति विसर्जो ॥
तं वैलक्षण्यं मकारवाच्यमात्मवस्तु उपकरणमिति शब्देन पानपुंसकनिर्देशः तदुपकरणं तस्या
कारार्थस्य विष्णोरुपकरणं शेषभूतं वेषमविमित्यनेन विशेषणेन जीवस्य भगवच्छेषत्वं हेतुरु
च्यते सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शांत उपासीत मनः सर्वमहं सर्वमित्यादिश्रुतिस्मृतिषु
तज्जन्यतल्लत्वतदंतात्वेन सर्वशेषत्वप्रतिपादनात् यथा कारिंश्चित् तेषां किंचन क्षेत्रं कथं ।
त्यावयति पालयति कलति चरति तमन्यो हृदुः अयमस्य चैतन्यस्वामीति निश्चिनोति तदहं जगतः
सृष्टिस्थितिसंहारेर्व्यापारे रय जगच्छेषीति निश्चेतुं शक्यमित्येतदर्थं प्रतिपादकं उवचिह्नोपनिषद्या

श्रीराम मंत्र ६ रमंत्रांतरस्याधनोनरश्चयोजनांतरप्रसारणं देहात्माभिमानिनां चेतनानां तच्छेषभूतानां चेतनानांच ॥ अहं पो स्वरूपात्तेजापि मानिना ९
ष्योस्मि वति यथा तथा नियमयति शिक्षयति ॥ अत्रैव देवर्षिभूतात्मनृणां पितृणां न किंकरो नायमृणी च राजन् स
र्वात्मना यः शरणं शरण्यं गतः । रावणं लोकत्रये प्रपन्नः कमलनयन वासुदेव विष्णो स्वरूपेण भिवित्य
पशाहस्तनित्यादेतु संधेयं । केचिदाचार्यास्तु ॥ अग्रतः प्रययौ रामः सीता मध्ये सुमध्यमा । पृष्ठतस्तु
धनुष्पाणिः लक्ष्मणोऽनुजगाम ह इत्युक्तरीत्या रामलक्ष्मणयोर्मध्ये सीतावस्थानवत् भर्तुः शय्योर्मध्ये जा
२६ णाश्रोताति कांचांतरामात् वस्थानवच्च ॥ अकारमकारमध्ये उकारेण लक्ष्मीरुच्यते तेषां च लक्ष्मीशे
6 षत्वमपि शाश्वमेव ॥ अकारेणोच्यते विष्णुः श्रीरुकारेण चोच्यते मकारस्तु तयोर्दास इति प्रणवलक्षणं
श्रुतिरपि नानयोर्विद्यते परं इत्यादिरमरणादित्याद्युः अस्मिन्पक्षे अवधारणमर्थसिद्धं ॥ अम्बचोवायुभक्ष
इत्यादिवत् भगवदादिशेषत्वात्पि अन्यशेषत्वनिवृत्तेर्वा वश्यकत्वेन प्राधान्यादवधारणार्थत्वमेव।
युक्तमिति तु संप्रदायः । एवं प्रणवस्य पदार्थानुक्ता ॥ अथ पदत्रयस्वरूपं कथनपूर्वकं तस्य वाक्यार्थमाह त्र
यीसार इति त्रय्याः ऋग्यजुस्सामरूपवेदत्रयस्य सारः निष्कृष्टांशः भूतः श्रीमन्नारायणात्म स्वरूपस्य स। राम ६
आत्मा ॥ अकारोकारमकाररूप इत्यर्थः तथाहि प्रजापते भूरिति ऋग्वेदाज्जायते त्यादि ॥ अकारउ
कारमकार इति तानेकधा समभवत् तदेतदोमिति च तथा च मनुः अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्र।
जापतिः वेदत्रयान्निरदुहद् भूर्भुवः स्वरितिच तथाचाकारोकारयोः संध्यक्षरे सत्ये ओमिति प्रणवस्वरूपं

भगवन्मएवाहमस्मि यस्यास्मि न तमन्तरेमि यस्यात्मशरीरं सत्वमात्मनि संजातं स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितं सदा।
भूताः स्वतः सर्वे ह्यात्मा नः परमात्मनः कस्यस्य हि कृते भूतमिदं विश्वं चराचरमित्यादि श्रुतिस्मृतिशते प्रमाणतु
अनुभूतेरिति शेषत्वकाष्ठान्तपारतन्त्र्यप्रतिपादकं भगवद्बादरायणसूत्रं चास्मिन्नर्थे प्रमाणमपानुसंधेयम् अ
अभगवतशेषत्वे अन्तरेण भगवच्छेषत्वासिद्धेः भागवतशेषत्वमप्यर्थसिद्धम् अस्मिन्नर्थे न्यग्रोधबीजवदव
ते प्रणवे शब्दजालवत् सिद्धे तदीयशेषत्वे सर्वार्थाः संभवन्ति हि मम मद्भक्तभक्तेषु प्रीतिरभ्यधिका यतः त्व
द्भृत्यभृत्यपरिचारकभृत्यभृत्यस्य भृत्य इत्यादीन्युपबृंहणवचनानि भवदीयानि श्रीमद्वरदनारायणपद्म्य स्यमया
पिमतोर्थस्तदासजनशेषत्वमित्यादि श्रीपरमकालसूरिसूक्तिरत्र प्रमाणमनुसंधेयानि ननु कमत्र
चतुर्थ्याः प्राप्तिः कथं च तस्या लोपः उच्यते ब्रह्मणे त्वा महस ओमित्यात्मानं युञ्जीतेत्यनुवादार्थप्रका
शके मन्त्रे अकारार्थं ब्रह्मणे इति चतुर्थ्यन्तेन ब्रह्मशब्देनोक्तत्वात् अकारविवरणपरे नारायणपदेता
तु दर्थ्यचतुर्थीदर्शनाच्च नारायणपरं ब्रह्म हादकादपि तादर्थ्ये चतुर्थी वक्तव्येति वार्तिके न शेषत्वोपर्यया
ण चनादर्थ्ये चतुर्थीप्राप्ताः सा च प्रवेशस्य छन्दोरूपत्वात् सुपां सुलुक् पूर्वसवर्णेत्यादि सूत्रे सा छन्दो विषये लुप्ता
अथोकारार्थमाह उकार. इति उकारोवधारणार्थः तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमा इत्येवमन्त
तद्भव्यमित्यादिष्वेवकारस्थाने उकारस्य प्रयोगात् तेन उकारोन्ययोः मकाराकारवाच्ययोः जीवपरमा
त्मनोः संबन्धे शेषशेषिभावास्यं अनन्याहं अन्येषां भगवद्व्यतिरिक्तानां ब्रह्मरुद्रादिदेवतानां राणे देवतान

मध्यमे २

श्रीराम मंत्र ७

व्याचष्टे मंत्रग्रहणेन नमस्सा पुंसः स्वरूपं गतिर्गम्यं शीलमिति तेन पुरतः पश्चादपि स्थानतः स्वात
त्र्यं निजरत्नतां समुचितां वृत्तिं च ध्यानान्योचितां तस्यैवेति हरे विविच्य कथितं स्वस्यापि नाहं ततः २
इत्यादि मंतारं त्रायंत इति मंत्राः ते च भगवन्मंत्रा एवेति चोक्तम् वपवार्यपोषकत्वात् पांचालीपरि
भवाजामीलमरणदशादिषु वाच्यनैरपेक्ष्येण भगवन्नाम्नामेव रक्षकत्वं सुप्रसिद्धं तेषु ब्रह्मसंबंधत
स्मिन् मंत्रग्रहणे मंत्रराजे श्रीमदष्टाक्षरे भगवन्मंत्रा हि द्विविधाः ७१ व्यापका अव्यापकाश्च तत्रा ति ६
व्यापकाः कुलमंत्रादयः तेषु साकल्येन कल्याणगुणानामप्रतिपादनात् व्यापकास्तु विष्णुगा
यत्र्यां संगृहीता नारायणवासुदेवविष्णुमंत्राः तत्र समस्तकल्याणगुणानां प्रतिपादनात्तेष्वपि ना
रायणमंत्रः श्रेष्ठः ७ व्याहारनैरपेक्ष्येण तत्र कल्याणगुणप्रतिपादनात् इतरयोस्तु तत्प्रतिपादनाय।
भगवद्व्याहारस्यापेक्षितत्वात् विष्णुगायत्र्यां तस्य प्रथमपठितत्वात् एवं महर्षिदिव्यसूर्याचार्यपरिग्र
हातिशयाच्च एवमाद्यतिशयं द्योतयति ब्रह्मशब्दः तत्र श्रीचोपजं विसामान्निमंत्राणां परमो मंत्रः। राम
पेयाः सर्ववेदेषु भूलोकेषु व्याहरंत्या असर्ववेदान्तसारार्थः ७ शान्तिविषयः शिथिलाश्च भीता ना ७
रायणेति शब्दोस्ति किं तत्र बहुभिर्मंत्रैः इहलोके कर्मैश्वर्यं सांकेत्यं पारिहास्यं वा इत्यादिवचनस
नमेतत्समानार्थाः श्रीपरांकुशपरकालगोप्याप्यानुसंधेयाः मध्यमेन प्रणव नारायणपदयो

सिध्यति इदमेव संधिकरणमभिप्रेत्य ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति शास्त्रे प्रणवस्यैकाक्षरत्वप्रसिद्धिरपि।
यत्तु [illegible]णनेरुणादिषु अवतेष्टि लोपश्चेति सूत्रेणावरक्षणे इति धातोर्मन्प्रत्यये तु त्वाच्च तस्यापि लोपं
कृशब्दनुनासिके चोत्पुदादेशं च कृत्वा ओमिति प्रणव[illegible]रूपनिष्पादनं तत्प्रणवस्वरूपव्याख्यानं॥
३४ मात्रपरतया नोक्तार्थ अपरात्तर[illegible]प समुदायरूपतां बहुश्रुतिस्मृतिसिद्धां निरुणद्धि [illegible]रुधानमपि वा
विरोधाधिकरणन्यायेन वाधीयते एवं स्वरूपप्रणवः ओंकारः इमं पर्वो कमर्थं चेतनो[illegible] भगवदनन्याहंशे न५
षइत्येवं रूपं अर्थं समादिशति सम्यगादिशति मुख्यवृत्त्या प्रत्यपादयत् इत्यर्थः ननु ओमित्येकारं ब्रह्म
३० पः पुनरेतं त्रिमात्रेणाभि[illegible]त्वमेनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्माम
मनुस्मरन् इत्यादिवाक्यपर्यालोचनया प्रणवस्य ब्रह्मपरत्वं प्रतीयते कथं तस्य जीवपरमात्म
शेष इत्येवमर्थप्रतिपादनपरत्ववर्णनं तथाहि जीवप्राधान्यं प्रणवस्य प्रसज्यते इति चेन्नैवं
राजपुरुषवाक्यवत् शब्दप्राधान्येन जीवपरस्यापि तस्य [illegible] अर्थप्राधान्येन ब्रह्मपर
त्वोपपत्तेः अयमेवार्थः प्रणवविवरणभूतेन मन्त्रशेषेण मकारवाच्यो नारायणस्यैव शेषभूतः न म
मेत्येवं शेषत्वनिवृत्तिरूपपारतन्त्र्यपर्यन्तप्रतिपादनेन विशदीक्रियते इति कल्प्यापि मन्त्रश्चेतन
स्य भगवदनन्याहंशेषत्वप्रतिपादनपरः [illegible] एवेत्यनुसंधेयम् १ एवं प्रणवम्याख्याय अथ नमः पदं

रूपेण चद्विविधत्वात्तत्रैकं कर्यसाधन
१

श्रीराम नममकारोद्विविधः पारलौकिकफलतत्साधनयोः स्वर्गस्वाराज्यादितत्साधनस्वरूपेणैकं कर्यीतत्साधनं
मंत्र ८ गोचरममकारो गतिशिक्षणेन निरस्यते केंकर्यगोचरममकारस्तु गम्यशिक्षणेन निरस्यते स्वातंत्र्याभि
मानरूपोहंकारः स्वर्गस्वाराज्यादि तत्साधनगोचरममकारश्चात्र निरस्यते अहं ममनेति स्वातंत्र्याभि
माननिवृत्तिरेव नत्रस्वरूपशिक्षणं तु प्रचतुर्थ्यां भगवच्छेषत्वे प्रतिपादिते मकारेण च शेषत्वनिवृत्ते रूक्तत्वेपि
8 अनेन प्रन्यनमम तुस्य स्वस्य स्वार्थत्वस्य स्वातंत्र्याभिरेपि प्रथमांतमकारोक्त ज्ञातृत्वचलेय तं कर्त्री
मं.५ त्वाभिमतत्वात् कर्तृत्वस्य च स्वतंत्रः कर्तेत्यनुशासनेन स्वतंत्ररूपत्वात् स्वातंत्र्यनिवृत्तिरूपं स्वरूपशो
धनमिह कर्तव्ये तत्प्रकारश्चेत्थं नमसः ॐ नम इति पूर्णवाक्यपेन अहं मम न ममेति वा वाक्यमंगीक्रियते अ
न्नमः इति तादर्थ्य षष्ठ्या स्वस्य स्वार्थत्वमाशंक्य नेति निषेधेन स्वार्थत्वरूपं स्वातंत्र्यं निवर्त्यते अतः ।
स्वरूपं शोधितं स्यात्ततः स्वस्यानेनोपायदायिना खण्ड नमः पदेनान्विते न नमसा सखण्डेन गम्यते नेने
तिगतिरूपायः शिक्षितः कथमिति चेदुच्यते स्वरक्षणे स्वान्वयनिवृत्तिरूपं शिक्षणं तत्प्रकारश्चेत्थं स
खण्डनमसा नमो नम इत्यखण्ड नमो न्वयेनमः मःनेति वाक्यभंगी भवति नमः स्वरक्षणार्थाप्रवृत्तिः
तो.२ मःमम न किं तु भगवत एवेति स्वरक्षणे कर्तृत्वस्य स्वानपत्तिनिवृत्याम्नतिः शोधिता पश्चान्नारायणपदा राम
न्वितेन नमसा सखण्डेन गम्यं प्राप्यं कैंकर्यं च शिक्षितं कथमिति चेदुच्यते भगवत्कैंकर्ये स्वार्थत्व ८
बुद्धिनिवृत्तिर्गम्यशिक्षणं तत्प्रकारश्चेत्थं नारायणाय नम इति नमस्तः सखण्डस्य चतुर्थ्यंत नारायणाय

रंतराले स्थितेन देहलीप्रदीपन्यायात् पार्श्वद्वयान्वययोग्यता नेन विशेषणेन सूचिते तेन द्वयोस्तत्खंडस्य
नमोव्यावृत्तिः पुरस्तात्प्रणवे इत्युक्तेन इत्यादि विरस्यासंजातः ता इत्युक्तेनानेनान्वितेन नमत्स्यः सकर्मकात्क
त्तरि कृप्रत्ययासंभवात् काकाक्षिन्यायप्राप्तेनापेक्षितशब्दः नमसा नमः परे न इत्युक्ततमीत्याणे नपुंस
के भावे क्तः तृतीया च करणे नमःपदं द्विविधं अखंडं नम इति पदद्वयात्मकं सखंडं च तत्राखंडं नमःपदमुपा
पवादिवित्कक्लीबेन शरणं शरण्यं पुरुषभाइतिमार्कंडेयेनोपदिष्टस्यायापस्ययचोपदेशमनुष्यानप्रति
पादके द्वीपनासहिताः सर्वे नमस्यन्तु ज्ञानार्हं नमितिनाकेन उपायवाचकं शरणं पदव्याख्याने नमः शब्दप्रयो
गात् सखंडे नमः परे मः इति षष्ठ्यंतं जीववाचि नेति प्रतिषेधवाचि अथ योर्नद्वियोरपि नमसो स्सारूप्यात्
ग्रेणे यादानं अनेकेषां शाक्वानां अन्यतमस्मात् रूपात् नमस इदुच्चारणं तत्र द्वयोर्नमसोमध्ये सखंडमुख्येन नम
सः स्वपलत्वं वेद्यन्वयः तत्र प्रणवानन्वितेन नमस्यादुसंक्षेप्तेन नरस्य स्वरूपं प्रणवोक्तशेषत्वतपशिष्टितं शाधि
वि ५ तं कथमिति चेत् उच्यते ममता च द्विधा अहंकारः ममकारश्च अहं ममेत्यहंकारः इदं ममेति ममकारः
अहंकारश्च द्विविधः देहात्माभिमानः स्वातंत्र्याभिमानश्च ममकारोपि द्विविधः देहात्माभिमानो देहानु
रवंधिभोग्यभोगोपकरणादिषु ममेति बुद्धिः आत्मातिशयाप्रयकेषु पारत्नौकिकफलतत्साधनेषु
ममेति बुद्धिश्च तत्र देहात्माभिमानः स्वतोहं स्वपोहंकारस्तस्यानुबंधिद्विविधममकारश्च प्रणवेव प्रथमांतम
कारेण ज्ञानगुणकत्वादिवाचिना आत्मनो देहातिरिक्तप्रतिपादनात् निरस्तौ स्वातंत्र्याभिमाननिवृत्तिः।

श्रीराम
मंत्र ८

णपदं व्याचष्टे अकारार्थायैव स्वमहमथ्यमहं न निवह्नं नराणां निर्यानामयनमिति नारायणपदं यमाहमो का
लं सकलमपि सर्वं सकला स्ववस्थास्वा निःस्तु मेमसहजौ कैंकर्यं विधेयः इति अर्ह अकारार्थाय भगवत एव
स्वशेषभूत इति प्रवणे वार्थानुवादः अत्राहमिति मकारार्थानुवादः अकारार्थायेत्यकारवाच्यानुवादः मस्कनी
एवकारेणोकारार्थानुवादः स्वमिति लुप्ततादर्थ्य चतुर्थ्यर्थानुवादः अथ ग्रुतइत्यर्थः निपातानामनेकार्थत्वा
त् महामर्थ्योमच्छेषभूतः स्वातंत्र्य इति यावत् नमवामि मयं नमः शब्दार्थानुवादः तत्र महमिति मकारंतम
कारार्थानुवादः महमिति अत्र चतुर्थी मकारोत्तरस्यवक्ष्मालादर्थ्य ज्ञापनार्थं अथ नारायणशब्दार्थमाह
नारायणमिति नाराणामयनमिति षष्ठीतत्पुरुषेण नारा अयनं यस्येति बहुव्रीहिणा च नारायणशब्दो निष्प
न्नेरिङ् क्षये इति धातोरवयवेव्यापि दृश्यत इति कर्त्तरि ड्प्रत्ययेन त्यानुवंधलोपे धातोष्टिलोपे च निष्पन्नो नरश
ब्दः नमि सुवर्णवाचितस्य नञर्थेन नशब्देन सुप्सुपेति समासेन नरशब्द निष्पत्तिः तेन नरशब्दो नित्यवस्तुवा
ची नराणां समूहाः नाराः तस्य समूह इत्यण् इणगताविति धातोरियत इत्ययनं ईयते अनेनेत्ययनं यस्मि
न्नित्ययनमिति कर्मकरणाधिकरणार्थेषु कृत्यल्युटो बहुलं करणाधिकरणयोश्चेति सूत्रविहितेन
ल्युट्प्रत्ययेन निष्पन्नो ऽयनशब्दः प्राप्यत्वप्रापकत्वाधारवाचिकाः तेष्वत्तं त्रोपात्तेन नारशब्दस्य तत्पु राम
नर रुष समासे भगवतश्चेतनान्प्रति प्राप्यप्रापकत्वाधारत्वानि लभ्यंते आधारत्वेन परत्वमुक्तं भवति ब ८
हुव्रीहि समासे तस्य सर्वाधारकत्वप्रतिपादनात्सौलभ्यमंतर्यामित्वं चोक्तं पूर्वपदात्संज्ञायामगइति अथ

हान्वयेन नारायणाय नमः नेति वाक्यमंगी भवति तत्र चतुर्थ्युक्त भगवत्कैंकर्यं नः नेति स्वार्थत्वनिषेधात् गम्यं शिक्षितं ए
वं स्वरूपोपायपुरुषार्थाः शिक्षिताः चितपशिक्षाफलमाह स्वातंत्र्यमित्यादि प्रणवान्वितेन नमसा प्रणवोक्तशेष
त्वप्रत्यनीकं स्वातंत्र्यं नरपतो हरः परमः स्वराट् पतिर्विश्वस्यात्मेश्वरमित्यादिवेदांतेषु स्वतंत्रत्वेन प्रसिद्धस्य हरेः
स्वार्थतया सर्वहरतो विशेषेणोचितमित्यर्थसिद्धं अन्यस्य हरेरन्यस्योचितं नेति लिंगपरिलुप्तो। नान्वयः ग्र
२५ स्वाद्यन्नमोन्वितेन नमसा निजरक्षणे स्वकीयसंरक्षणे चैनाभिज्ञेयोपायतान्तस्य प्रथमः तत्पालनाय सेतुर्विधरणः नि
वासः शरणं सुहृत् गतिर्नारायण इत्यादिषु सर्वरक्षकत्वेन प्रसिद्धस्य हरेः स्वाश्रितानां विरोधिनो हरतः निवर्तय
तः अत्र मिदं प्रापयतश्च विशेषेणोचितं नान्योचितं नारायण पदान्वितेन नमसा सम्यगुचिताशेषत्वरूपानुगुण
वृत्तिर्व्यापारः चतुर्थ्युक्तकैंकर्यं तस्य एष सर्वेश्वरः एष भूताधिपतिः हरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीश
ते देव एकः तमीश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतं इत्यादिषु सर्वशेषित्वेन वेदान्तप्रसिद्धस्य हरेः
सर्वस्वशेषतया हरतो विशेषेणोचिता नान्योचिता इति अनेन प्रकारेण विविच्य विभज्य कथितं अभिहितं प्र
२४ धानार्थमुपसंहरति स्वल्पापीति ततः हरेरेवोचितत्वाद्धेतोः स्वातंत्र्यादित्रयं स्वस्यापि स्वस्य हरेश्च नार्हं स्वचितं स्व
हरिसाधारणं न भवतीत्यर्थः अत्र प्रणवार्थात् नमः पदनारायणपदे स्मरणे नमोन्वयेन स्वरूपोपायपुरुषार्थाः
निष्कृष्य प्रदर्शिताः अर्थान्नन्याईशेषत्वाकारत्रयमुक्तं भवति २ अथ स्वरूपं स्वरूपानुरूपोपायप्रार्थ
नाच मंत्रप्रमेयमिति तीर्थपादोजनाना मनुस्मरन् प्रणवान्वितनमः शब्दशिक्षितार्थं वाहपूर्वकं नाराय

श्रीराम इमानास्समुद्रेस्तंगच्छंति नामरूपेविहायतथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परंपुरुषमुपैतिदिव्यं ॥ तमेको परं ज्योतिरूपय
मंत्र१० द्योतनरूपेण्णमिति श्रूयते ॥ अश्वइवरोमाणि विधूयपापंचंद्रइव ॥ राहोर्मुखात्प्रमुच्यधूत्वाशरीरमकृतं कृतात्मा
ब्रह्मलोकमभिसंभवामीत्य ॥ त्वकोहंहेअर्जुनेति मामेतिसोर्जुनमामेवैष्यसि सत्यंतेप्रतिजाने ॥ प्रियोसिमे मामुपेत्य
पुनर्जन्मदुःखालयमशाश्वतमितितथैवंविद्वानमृतइहभवति नान्यः पंथा ॥ अयनाय विद्यते ॥ अमृतस्यैषसेतुः ।
नायमात्माप्रवचनेनलभ्यो नमेधयानबहुनाश्रुतेन यमेवैषवृणुते तेन लभ्यः तत्पुरुषोमानवः सएतान् ब्र
ऽऽकर्मबरघं ह्मसमयेतेनमस्कुर्युं पश्यतिवीतशोकोधातुः प्रसादान्महिमानमीशं संसाराग्विमग्नानांविषयाक्रांतचेतसां वि
लुप्तोनैविनानान्यत्किंचिदस्तिपरायणं तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् अहंस्मरामिमद्भक्तंनयामिपरमां
20 गतिमिति तद्यथारथस्यारेषुनेमिरर्पितानाभावरा अर्पिताः एवमेवैतामृतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राःप्रा
णेर्पिताः यस्मिन्द्यौः पृथिवी चांतरिक्षमोतंमनः सहप्राणैश्च सर्वैः एतस्यवाअक्षरस्यप्रशासने गार्गि सूर्याचंद्रमसौ वि
धृतौतिष्ठतः ब्रह्माद्यतिष्ठभूतानिधारयन् सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः परंमूलंचसर्वे।
षामाधारः परमेश्वरः मयिसर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगत् अमृतस्य
चमृतस्योमममात्मामृतभावनइति ॥ अंतः प्रविष्टः शास्ताजनानांसर्वात्मा अंतः प्रविष्टः कर्मारमेतयः पृथिव्यांति राम
ष्ठन्पृथिव्यामंतरोयंपृथिवीनवेदयस्यपृथिवीशरीरं यः पृथिवीमंतरोयमयतिसत ॥ आत्मान्तर्याम्यमृतएवंयः १०
आत्मनितिष्ठन्नित्यादि यः पृथिवीमंतरे संचरन्नित्यारभ्य एषसर्वभूतांतरात्मा ॥ अपहतपाप्मादिव्योदेवएकोना।

नशब्देन कारस्यणत्वं नित्यवस्तूनि च ज्ञानानन्दामलत्वादयो दिव्यात्मस्वरूपगुणाः दिव्यविग्रहाः कान्तिसौकुमार्यादयो विग्र
हगुणाः दिव्यभूषणायुधमहिष्यः दिव्यपरिजनाः श्रीवैकुण्ठलोकः प्रकृतिपुरुषकालाः महदादिविकाराः अण्डान्यण्डान्तर्ग
तपदार्थाश्च । अत्र ज्ञानादयः कान्त्यन्ताः स्वरूपतो नित्याः महदादयः प्रवाहतो नित्या इति विवेकः स्वरूपतो नित्यत्वं
त्युत्प० नाम सत्वे सत्युत्पत्तिविनाशाभावः प्रवाहतो नित्यत्वं नाम उत्पत्तिविनाशयोगित्वे सत्येवमेवं नामरूपानन्यथा
भावः । अत्र नारस्त्विति सर्वपुंसां समूहाः नारा नराणां संघाताः नराज्जातानि तत्त्वानि आपो नारा इति प्रोक्ता इत्यादिक ।
मत्रानुसंधेयं इममर्थमभिप्रेत्य नारायणशब्दो व्याख्यायते नराणामिति व्याख्येयपदोपादानं नित्यानामिति तस्य ।
व्याख्यानं निवहाः समूहाः अनेन नारेत्यत्र नरशब्दो नरस्यापत्यं तस्य समूह इति सूत्रविहितस्याण्प्रत्ययस्यार्थमु
क्तः अत्र यस्येति लोपप्रयोगेण नराणां निवहाः अयनं यस्येति बहुव्रीहिः निवहशब्दस्य षष्ठ्यन्ततया विभक्तिपरिणामेन
नराणां नित्यानामयनमिति तत्पुरुषपक्षाभिसंहितः अत्र नेवशब्दस्य नपुंसकतया तत्पुंवद्भावेन परवल्लिङ्गमायात् प्राप्नाया । रु
मपि पुल्लिङ्गत्वं लोकादिति वोध्यं समूहार्थतद्धितान्तेन नारशब्देन च तेषां परस्परभेदः अनेन नानां परस्परभेदः चेत
चे नानाम चेतनानां परस्परभेदः समासेनाश्रयत्वभेदः अनेन न स्यात्प्रकारे इति पदाच्चापि भेदालम्बं तेन च इत्यनेन
प्रकारे एतत्पुरुषबहुव्रीहिरूपसमासद्वयलब्धमाच्यवाचार्थपुष्करेण नारायणपदं प्राप्यत्वेन प्रापकत्वेन समस्त २३
चिदचिदन्तर्यामित्वेन परत्वे नसुलभत्वेन च वेदान्तप्रसिद्धं भगवन्तमाह द्रष्टव्यमिति तथाहि श्रुतिस्मृतयः ब्रह्मविदा ।
प्नोति परं सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति यथा नद्यः सं

श्रीराम नु मन्त्र ११ पं३ ख्याया वासित्वमेगच्चेत भवान्तुसृष्टवेदेह्याग्रहत्वंवनवासादस्येष्वपिदेशकालेषु अहंकाराकोपेषु अनादृतस्तांगो हि
अप्राधनानां सर्वेषां विलो राराधने इत्यादिकमनुसंधेयं भोजनएवं भाविन्या नु धाडवके कथमपि भाविन्याः पुर
मम केरपि अपविमोचो सिद्धः भगवच्छेषत्वं भागवतपर्यन्तत्वात् भागवतैकेकथाविमोचोर्थसिद्धः तत्र केकथा
विषयः नित्यभाष्यकृताविस्तरेण दर्शितास्तत्रैव द्रष्टव्याः तथा त्वहं विस्मारवशेषभमेतो नमम सर्वशेषिणा ना
रायणायैव सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचिताशेषगुणानुभवजनितप्रीतिकारिता निकैंकर्याणि करवा
11 णि इत्येवानुसंधेयं भवति इति भावः सर्वावस्थोचिताशेषशेषतैकर ति स्वरूपमेवं पुण्डरीकाक्ष त्वमेवं कुरुष्व
मा इत्यादिकमत्रानुसंधेय इत्येवं श्लोकत्रयेण मन्त्रार्थाः दर्शिताः तेचपदत्रयेण सर्वदानुसंधेयाः अन्यथाप्रमादः
स्यादित्याशयेनाह देहासक्तात्मबुद्धिर्यदि भवति पदं साधुविद्यात् तृतीयं स्वातंत्र्यांधो यदिस्यात् प्रथममितरशेषत्व
धीश्चेद्द्वितीयम् आत्मत्राणोन्मुखश्चेन्नम इति च पदं बान्धवाभाससोलः शब्दं नारायणाख्यं विषयचपलधीश्चे
च्चतुर्थीं प्रपन्नः ४ इति प्रपन्नः विहितकारत्रयलक्षणस्वरूपः देहासक्तात्मबुद्धिः देहसक्तात्म्या देहविषया आ
श्लो ५ त्मेति बुद्धिर्यस्य सः तथोक्तः भवति यदि स्यात् [illegible] प्राचीनकर्मवासनानुवृत्तिवशाद्धिति भावः तृतीयं पदं मकारं
प्रणवस्थं तु तीतीयपदं मकारं तदर्थमित्यर्थः साधु सम्यग्विद्यात् अनुसंदधीतेत्यर्थः अनुसंधानेन स्वत्वं
नाम सदातनत्वमिति बोध्यं मकारस्य जडाच्चेतनस्यालङ्कः स्वरूपदेहविलक्षण ज्ञानानंदगुणक ज्ञानानंदस्व राम
रूपाणुपरिमाणस्वस्वरूपोवाचकत्वात् तदर्थानुसंधानेन सा बुद्धिर्निवर्तते तन्मूलपापानि च प्रसज्यंते इति भावः १२
स्वातंत्र्यांधः स्वातं[illegible]ण स्वस्याधीनत्वबुद्ध्या अंधः तिरोहितभगवच्छेषत्वस्वरूपः स्याद्यदि तदा प्रथमं प्रणवे आद्यं

रायण इत्यनाख्ववाल्लोक निषृत्तं । अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः । सर्वत्रासौ समस्तं च यत्किंचिज्जगत्येतेन सर्वस्य
चाहं हृदि संनिविष्ट इत्यत्र ईश्वरः सर्वभूतानां ज्योतिर्विष्णुर्भुवनानि विष्णुरिति संबाहुभ्यां नमति संपतत्रैर्द्यावापृथिवी जनय
न्देव एकः तमीश्वराणां परमं महेश्वरं यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित् स कारणं करणाधिपाधिपः न तत्समश्चाभ्यधिक
श्च दृश्यते । अग्रे प्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जननी जगत् परात्परं परमः परमात्मात्मसंस्थितः परः पराणां सकला न यत्र
क्लेशादयः सन्ति परावरेश इत्यादि इमौ स्म मुनिशार्दूल किंकरौ समुपस्थितौ तावामीत्विमे चौरिः स्तूयमाने सुरवांबुजः ग
होमाय पर्महोभाग्यं नहमोपबृंजो कसामिति अत्र तमनुसंधेयं परत्वसौलभ्ययोः सौलभ्यमेव भगवतः प्रधानभूतो
गुणः परत्वं तु तस्य गुणस्य संपादनार्थतया अप्रधानभूतं परत्वे सति हि सौलभ्यं गुणाय भवति अयमर्थः प्रसादपरमौ नाथौ
मम गेहमुपस्थितौ धन्योऽहमित्यादि श्रीपरमशरीरस्य प्रसादपरमावितिपदं प्रसादयेतद्योप्यावितिविग्रहे नान्यशब्दो म २८
परत्वापेक्षया आभिमुख्यसौलभ्यपर्यायस्य प्रसादस्य वचनेन सूच्यत इति प्रकृतमनुसरामः यमिति येन नैव नारायण । नर्
वि परस्तत्परो विष्णुरिति स्मृतं अस्मै भगवते नारायणाय परोऽपरि स्थितस्य चतुर्थ्यर्थः तादर्थ्यं तच्च शेषत्वं तत्कैंकर्य ।
था१ गर्भं नाकिंचित्कुर्वतः शेषत्वं मितिनिर्णान् नमस्यमानेनात्मनेर नलभ्यते इति स्वामिनि कैंकर्यं शार्ष्णा नाचतुर्थ्य
र्थः कैंकर्यं चासंकोचात् सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितं सर्वप्रकारं विवक्षितमिति प्रथमसंज्ञायाह कालमित्या
दिना शाकशेषेण सकले कालमित्यत्यंतसंयोगे द्वितीया सर्वेष्वपि कालेष्वित्यर्थः सर्वत्र सर्वेष्वपि देशेषु सर्वा
म३ स्ववस्थासु स्थितिं निशायनाहि सर्वास्वपि दशासु मम भगवदनन्याहं शेषत्वलक्षणस्वरूपज्ञानवत इत्यर्थः
सहजाः शेषत्वरूपानुबंधिनः कैंकर्यविधयः कैंकर्यानुकूलानि कैंकर्यस्य सकलविधत्वविवक्षया विधय
इति बहुवचनं आविः स्युः स्वाभाविकत्वेन आविर्भावादिति रोधननिवृत्त्या आविर्भवंतु अत्रायेन येधातात इति

श्रीराम स्मिन्निति सूचितं तदा नारायणत्वं नारायण इत्याख्याप्रसिद्धिर्यस्य तं तथोक्तं शब्दं साधु विद्या चतुर्थ्याः पृथग
मंत्र१२ नुसंधेयत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् अत्र प्रातिपदिकमात्रस्य विभज्य कथनार्थमारब्धा शब्दः । अत एव शब्द इत्युक्तं न
नुपदमिति विभक्तं तत्तद्धि पदं तथा च नारायण शब्दो माता पिता भ्राता निवासः शरणं सुहृदित्युक्तरीत्या निरु
पाधिकसकलविधबंधुत्वं भगवतः प्रतिपादयति इति तदर्थानुसंधानेन देहानुबंधौपाधिकबंधुषु लोलत्वं
ते: निवर्तते ननु कथं नारायणपदेन भगवतः सकलविधबंधुत्वप्रतिपादनमिति चेदुच्यते तत्पुरुषसमासे कर्मणि
ल्युडंतेनायनशब्देन भगवतः प्राप्यत्वं प्रतिपाद्यते प्राप्यत्वं चासंकोचेन सर्वप्रकारं विवक्षितं बंधुलाभोपि प्राप्यां
५२ तर्गतः ततश्च परिपूर्णे तथा संपद्यपि किंचित्कारणनिरपेक्षत्वात् महत्यापदि संप्राप्ते रक्षितृत्वं भगवतो हरि
रित्युक्तरीत्या स्वाश्रितानां सकलापन्निवर्तकत्वस्य ब्रह्मरुद्रादिगजेन्द्रादीनां वेदापहारादिष्वापत्सु दृष्टत्वा
च निरुपाधिकसकलविधबंधुत्वसिद्धिरिति विषयेषु शब्दस्पर्शादिषु विहितानि मिश्ररूपेष्वास्वपि केषु चपला
ता मिला प्राप्तिर्यस्य सततचांचल्येन ननु श्रीनारायणपदोपरिस्थितां सर्वं इदं नमः पदान्वितां व्यक्तचतुर्थी गुणोक्त
च भं जनितं प्रीतिकारितं सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितानित्यनिरतिशयभोग्यभगवत्कैंकर्यप्रार्थनाप्रकाशि
कां साधुविद्यात् तेन तदितरसुखलवजनकपरिणतिविरसदुःखबहुलचंचलं त्वहेय सकलविषयविषु ।
थै२ खो भवतीति भावः ननु कथं चतुर्थ्यैस्य स्वार्थत्वं नाम स्योतिशयाधायकत्वं तस्य च शेष्यतिशयाधायकस्यापि स्वा राम
र्थे त्वस्य तद्देकरसत्वस्वरूपविरुद्धत्वं तर्यं नमःपदेन निवृत्तिरिष्टैव केवलस्वार्थत्वपातस्य तत्स्वरूपविरुद्धस्वविषयांतर १२
स्य निवृत्ति दंडापूपिकान्यायसिद्धा तथा च भगवदेकातिशयाधायकेतरभोगराहित्यलक्षणं मननमोगं नमः
त्वं

का।

पदं लुप्ततादर्थ्यचतुर्थीकं मेरं साधुविद्यात् तथा च लुप्तचतुर्थिकाकारो त्वं मां भगवच्छेषत्वज्ञानात्स्वातंत्र्यभ्रमो निवर्त्त
ते तेन स्वातिशयापादकत्वगर्भहिंसाधनेषु च न प्रवर्तते इति भावः ननु भगवच्छेषत्वज्ञानमात्रेण कथं स्वातंत्र्य
भ्रमनिवृत्तिः भगवच्छेषत्वज्ञानानंतरमपि अहं मम भवतः अन्येषां च शेष इति भ्रमस्य संभवात् स्वशेषत्वभ्र
मो हि स्वातंत्र्यभ्रमः अन्यथा स्वशेषत्वनिवर्त्तकनमःपदेनान्वयकथनवैयर्थ्यादिति चेत् उच्यते स्वातंत्र्यभ्रमो हि
द्विविधः अहं ममैव शेष इत्येकः अहं मम भगवतः अन्येषां च शेष इत्यपरः तत्राद्यस्यात्राकारोत्पन्नभगवच्छे
षत्वज्ञानान्निवृत्तिर्विवक्षितेति न दोषः द्वितीयस्वातंत्र्यभ्रमनिरासाय नमःपदेनान्वयोऽपि सार्थक इति इतर
शेषत्वधीभ्रमात् भगवदन्यशेषत्वभ्रांतिमात्रं यद्वितीयपदे वा द्वितीयपदे उकारं साधुविद्यात् तथा चोकारस्या
वधारणार्थकस्याकारार्थान्वयेन लुप्तचतुर्थ्यर्थशेषत्वस्य भगवदन्ययोगव्यवच्छेदकत्वात् तदर्थानुसंधा
नेन अन्यशेषत्वभ्रमो देवतांतरभजनादिकं च निवर्त्तत इति भावः आत्मत्राणोन्मुखः आत्मनः स्वस्य त्रा
णे रक्षणे उन्मुखः उद्युक्तः साधनांतरस्वीकारहर्षितमनाः तदा नम इति पदं सखण्डं नमो न्वितमखण्डनमःप
दं अनन्यशरणत्वप्रतिपादकं साधुविद्यात् तथा च नमःपदार्थानुसंधानेन भगवानेव मम रक्षको नाहमि
ति बुध्या साधनांतरेभ्यो निवर्त्तत इति भावः साधनांतरप्रवृत्तौ तु प्रायश्चित्तमिदं सा च पत्नु नः शरणं व्रजेदि
ति विहितप्रपत्ति पदं नमःस्मरणे प्रपत्तिप्राप्त्यर्थं नमनुष्ठेयमिति तात्पर्यं चकारस्सखण्डाखण्डनमसोरितरेतर
योगं प्रतिपादयति वध्या इव एव बांधवाः बांधवा इव आभासंत इति बांधवाभासाः आपदि [illegible] रक्षकाः संपदि
सर्वस्वापहारिणः शरीरसंबंधिनः स्नेहलोलः आसक्त्या लोलः इति अनेन अस्यैवैतेषु प्राबल्यं ननु तेषाम

२२ ने भा२

श्रीराम षानुवृत्त्यादेहात्मभ्रमाद्यनुवृत्तिसंभवात् तथानवरतमंत्रार्थानुसंधानेनसानिवर्तनीया अत्रेदमप्यनुसंधे
मंत्र१२ य इत्थमनवरतमंत्रार्थानुसंधानेनकेवलमनुसंधातुरेवाविरोधिनिवृत्तिः अपितुतदावासदेशवासिनामपितन्नि
वृत्तिर्भवति तथाहिस्मरंति यन्नष्टाक्षरससिद्धुमहोगोमहिपते नतत्रसंचरिष्यंति व्याधिदुर्भिक्षतस्कराइत्यष्टा दे२
संसिद्धः अष्टाक्षरजनितसम्यक्ज्ञानवानित्यर्थः व्याधिजन्मजरामरणाद्यापादकविषयांतरश्रावण्यमि
ति नहिवहवस्मिन्भूलक्षकामानानात्मयाव्याधिभिः परिप्लुतोस्मि इत्युक्तप्रक्रियाः आधिभ्यानुपिकेज
13 र६ र इभिहः तामः स्वरूपज्ञानालाभइत्यर्थः तस्करेभ्योर आत्मापहारी योन्यथासंतमात्मानंमन्यथाप्रतिप
1 ते किंतेननकृतंपापंचोरेणात्मापहारिणाइतिस्मृतेः सर्वमप्याहुरांतरस्थं इत्युक्तरीत्या सकलशास्त्रागूहा
र्थतेस्मिन्मंत्रे अर्थपंचकमपि प्रतिपाद्यं प्राप्यस्य ब्रह्मणोरूपं प्राप्तुश्च प्रत्यगात्मनः प्राप्त्युपायफलप्राप्ते।
स्तथा प्राप्तिविरोधिच वदंतिसकलावेदाः सेतिहासपुराणकाः मुनयश्चमहात्मानोवेदांतपारगाः इतिविस्ता वा वेद
रस कलवेदतदुपबृंहणारूपस्यार्थपंचकप्रतिपादनपरत्वंस्मृतेः तथाहि अत्रप्रणवेनप्रत्यगात्मस्वरूपंलस्वरूपं गौ[illegible]ते ३
न्वितं तत्रारवंडनमसा उपायस्वरूपंसरवंडेनमसानिषेधप्रतियोगि सम्यक्तेनच कं तत्त्व करणं विधिस्वरूपं रो५ क५
दि तरस्वभवेन्मत्युरित्यादिस्मृतेः व्यक्ते च चतुर्थ्यकैकर्य रूपफलस्वरूपंचेति विवेकः अस्मिन्मंत्रेराजजीव
परमात्मात्मनोर्नवविधसंबंधः प्रतिपाद्यः पिताचरतकेशेषिभर्ता ज्ञेयोरमापतिः स्वाम्याधारोममात्माच भोक्ता
भ२ चात्रमनूदिताः इत्युक्तवचनात् तत्रश्रुतिस्मृतयः मातापिताभ्राता निवासः अहं बीजप्रदः पिता अहंतावन्म राम
हाराजपितृत्वेनोपलक्षयेइतिपेनजातानिजीवंति पिरित्राणायसाधूनांसपदांसमहात्[illegible]रेविपदावि १२
प्रतिपाद्यते नारायणपदेन प्राप्यस्य परस्यस्वरूपं६ वार५

पराश्रितचतुर्थ्यां । अर्थाद्धि सममिति द्वन्द्वस्यैव तन्मते अधिकारि नि वर्णनियतमित्यभिसंधाय प्रपन्नस्य मुक्तं भक्तिनि
प्प२ ष्ठस्योपात्तप्रपत्तिसद्भावेऽपि प्राधान्येनैव हि व्यपदेशा भवन्ति इति न्यायेन तस्य न प्रपन्नशब्दव्यपदेश्यत्वं किंतु प्रपत्तिनिष्ठस्यै
वेति प्रपन्नस्यैव विहितविषयत्यागः भक्तिनिष्ठस्य तु अविहितांश निषिद्धविषयत्यागमात्रं विहितविषयत्यागस्तस्या
पि धर्मबुद्ध्यानुपादेय एव तस्य च स्वरूपावरूपतया त्रिभिर्ऋणैर्वा जायते ऋणानि त्रीण्यपाकृत्येत्युक्तरीत्या तदृणापा
करणस्यावश्यकर्तव्यत्वात् स्मृतिश्चैतद्भगवता जैमिनिना ब्राह्मणस्य सोमविद्याप्रजामृणवाक्येन संयोगादिति प्रप
न्नस्य परमान्तरथावश्यकतातत्परोभावोक्तं किं च प्रपन्नस्य विहितविषयोपादानमनन्यशरणत्वस्वरूपविरुद्धं मो
क्षोपायत्वबुद्ध्यानुष्ठानं चानन्यभोग्यत्वस्वरूपविरुद्धमिति सर्वं । यास्याधिकारिणो विहितविषयत्याग एव
वर्णाश्रमोचितकर्मत्यागमिति अनहंस्यानुपादानमिति चेत् अनेनाधिकारिणान्यस्यापि विहितविषये लोका
नां रागादेव प्रवृत्तिसंभवात् विहितस्य कथं त्याग इति चेत् सत्यं तद्विधेऽमरणे अपायकरणं पैतया असत्य तदव
श्यत्वाभावात् प्रपन्नत्वेन संप्रतिपन्नानामपि कदाचिदिष्टान्तरे प्रवृत्तिर्दृश्यमाना अपायसंभवे सद्यः प्रायश्चित्तं स
दि५ माचरेत् प्रायश्चित्तिरियं सात्र यत्पुनः शरणं व्रजेदित्युक्तरीत्या वा अनन्यंस्य मत्प्रतिरोधक प्रायश्चित्तेन रायापानोद्या
अकृतप्रायश्चित्तानुकोऽपि त्यसातिशि त्वयाप्यनर्पयन्तु लघुर्दण्डः प्रपन्नस्य राजपुत्रापराधवत् इत्युक्तरीत्याल्प
दण्डापनोद्यैवेति ननु स्वरूपप्राप्यात्मज्ञानवतः प्रपन्नस्य कथं देहात्मभ्रमादि संभवः यन्निषेधाय मंत्रार्थवर्णा
नुसंधानं विधीयते अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञाने हि भ्रमोत्पत्तिविरोधिनीति चेत् नैवं शास्त्रेणोत्पन्नं चेतरेकत्वज्ञा
नवतोऽपि निरवदिदोषानुसंधानसामिव [illegible] देत्यापुनश्च बुद्धिस्थभ्रमानुवृत्तिवदनादि विपरीतवासनारूपदो

ति२ स्व३

श्रीराम याहेत्यानन्दोऽमृतः नरनारायणोभूत्वा स्वयं बदरिकाश्रमे इत्यादि कोदृशशिष्यभावः अंशोन्तानाव्यपदेशादिसूत्रोक्त
मंत्र १४ न्यायानुग्रहीतममैवांशो जीवलोक इत्यादिस्मृत्युपबृंहिताभिः भेदाभेदश्रुतिसिद्धांशांशीभावः श
यनन्यतापि द्रष्टव्यं एतत्सर्वं कर्मार्थत्वस्तुत्यन्यायनशास्त्रसिद्धमिति बोध्यं ५ एवं मूलमंत्रं व्याख्याय तत्र नमो ना
रायणाय सम्यां संगृहीतार्थस्योपायोपेयस्वरूपस्य विवरणं पूर्वार्धार्थ कृत्वोपरि गृहीतमंत्ररत्नं श्लोक
रूपेन व्याचक्षाणः तस्यसमासतः षट्पदत्वेपि अंतरपदानांदृशानां अर्थान् दर्शयति नेतृत्वमिति श्लोके
24 नेतत्रयरूपरक्षकस्य श्रीशब्दार्थमहिमेनेतृत्वमिति नेतृत्वं नित्ययोगं समन्वितगुणजातं तनुरक्षापनं चोपायक
र्तृव्यभागत्व पत्रिषु नपरं प्राप्यमेवं प्रसिद्धं स्वामित्वप्रार्थनां चप्रबलतरविरोधिप्रहाणं दर्शातानुमंतारत्वापत्तेव
त्यधिगतनिरासः षट्पदेऽयं हि खंडः ५ नयति प्रापयतीति नेत्रीप्यत्र कम्भृतान स्यभावः नेतृत्वं त्वतलो
गुणवचनस्येतिपुंवद्भावः श्रीर्हिमातृत्वप्रयुक्तवात्सल्यशालिनी स्वयंवल्लभं चेतनेषुपितृत्वप्रयुक्तहित
५ परतया हडधरु दोषमपि त्वातेन चेतनानुपटयति ततोस्यां पुरुषकारत्वक्षीयत इति कर्म्मणि व्युत्पत्त्या
पमानेषु चेतनेषु वात्सल्यस्वयम्पत इति कर्तरि व्युत्पत्त्या । आश्रयभगवति वात्सल्यस्य च सद्वेनात् अपां
माणे वात्सल्यं श्रीमन्माणे च वात्सल्यं चैव हि पुरुषकारत्वं नाम अत एव तादृशानां भागवतानां अपि
पुरुषकारत्वं निर्व्यूढं त्वं चाकिंचिनैकशरणः केचिद्वाग्याधिकः पुनः मत्प्राप्तिं प्रति जंतूनां संसारे पतनाद राम
धः अहं मत्वाप्युपायो वैसाहाय्य भूमीपतिः स्वयं इत्यादि विभूक्तेननादि वचन जातमनुसंधेयं मनु वर्णनाह १९
नित्ययोगमिति नित्यसंबंधमित्यर्थः नङ्के कात्यायनेन नभूतनिहाप्रसंसासुनित्ययोगोतिशायिने संसर्गोस्ति

निवर्तने समर्था स्तुप्यमेकस्मित् तंचिनाएरुणोतमं नहिपालनसामर्थ्यमस्तेते सर्वेश्वरंहरिमिति पतिंविश्वस्यात्मेश्वर स्थ १
मिति सकारणं करणाधिपाधिपः पतिपतीनां परमं परस्तात् आत्मामात्मा च वंधमं सनीआपमितरत सर्वमि
ति श्रोतव्यनिर्दिष्टव्यात्मात्व्यः नारायणमहाज्ञेयमिति तमीश्वराणां परमं महेश्वरं ईशः सर्वस्य जगतः ई
श्वर सर्वभूतानां स्वात्ममात्म निशंजानं स्वामित्वंभूतानिस्थितः यस्मिन् द्यौः पृथिवी चांतरिक्ष मोतं परमा
त्माच सर्वेषां मापरः परमेश्वरः इति एष सर्वभूतान रात्मा अतः प्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा अहमा
त्मागुडाकेशेति अहमन्नमहमन्नमहमन्नं अहमन्नमदं तमसि इतिच अत्रस्थि स्थित्वाद्यनेकार्थ
काण्वतोपयंत वीधातो रूत्यन्ने नाकारेण सः ह्रिकेत्वात् पितरं स्थितिकर्तृत्वात् दुग्दकार्यं चोच्यते लु
घ प्तचतुर्थ्यीशोषव्रतिपा भानेतस्मात् विनिवेशतपानं स्वरितिसंयोगशोषित्वमप्यकारार्थस्यसिद्धा त
नव्याहित्वप्रतिपा हकेन नुकारेण भर्ग ब्रह्मवात् कृष्णं मकारेण न शातत्वे नज्ञेयत्वमपीसिद्धं नारायण ।सिद्धं
पदेतत्पुरुषसमासे अपिकारत्वतुल्यन्नेन अयनमदेनापारत्वं प्रतिपाद्येनेनत्वामित्वमप्यर्थ बहुव्रीहि
समासे सर्वो परत्वमप्रतिपादनेनां तव्यांनित्यत्वामादामत्वमुकं भवति नमः पदान्वितव्यक चतुर्थ्यानेक
र्थी स्पष्ट भगवत्शेषप्रतिपादनात् वहनं चंद्रिकामन्यमहत्तारिमोजंप्तकत्वात्मतनुस्य नोऽपन्न भगवतो ग ४
न २ नोऽहं त्वं चरिसिद्धं एवं नव विप्रस्वैयाः संप्रतापमनुसंधेयो नाः एवं सर्व धातराणापिपि जीवपरयोः शास्त्रेषु
श्रयेत एकमव राज्ञा जगतो नल्वेत्वा ह्युक्तोराज्ञो नन्यभावः संचार्यवशो ज्ञेयः आचार्याणाम सर्वसा। चार
दित्वा भागवतः यो प्रज्ञानादिदं यानि देवतादेवतांश्च प्रहिणोति तस्मै नमस्य दुःज्य ग्रसुरुर्गरीयान् प

श्रीराम
मन्त्र १५

स्वभावः सौलभ्यं नमः सत्त्वतरमि धी होते तेन निर्मुक्तरीत्या मासस्य च ह्रस्वविषयत्य तद्विषयत्वनामासाधनित्यसन्नि
हितत्वं ॥ अहं वो बांधवो जातः ॥ आत्मानं मानुषं मन्ये इत्यादिक मन्त्रमानं भगवद्वैरस्य भवनिवृत्तिरस्य वचो॥
ज्ञानं ज्ञानं सर्वदा सर्ववस्तुविषयापरोक्षावभासः यः सर्वज्ञः सः सर्ववित् स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादि
क मन्त्रमानं इदमनिष्टनिरसन एवं केषु प्राप्तं रूप ॥ ष्टिप्रीतिकाम्योपयोगिनिरस्त नीयानिष्टपरिज्ञानापश
क्तिर्जगदुपादानस्वभाव प्रयुक्त महितघटनासामर्थ्यं तदुक्तं जगत्प्रकृतिभावो यः सा शक्तिः परिकीर्तितेति परा
स्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते इत्यादिक मन्त्रमानं नित्यसंसारिणो नित्यसूरिपरिषत्संघटने ॥ असामर्थ्यशंका
निरासः शक्तेः प्रयोजनपूर्तिर्नारायणत्व प्रयुक्तसमस्तगुणविभूतिमत्त्वं ॥ अवाप्तसमस्तकामत्वमिति वा
बल पक्षे किंचिदुणाल्पसमिन दृश्यते अप्रयतो जितवा ॥ अंते ब्रह्म हि अस्मरणं सर्व अप्य नारायणः स्थितः इत्यादिक
धी? मन्त्रमानं स्वकार्य्यकर्तरि भगवति स्वस्य किंचित्कर सामर्थ्यप्रयुक्त स्वकार्यासिद्धिशंकानिरासः पूर्णत्वप्रयोगव्या
प्तिः निरुपाधिकशेषित्वं तत्तत्स्वशेषसमस्तवस्त्वाहितातिशयाश्रयत्वं अतः स्वामित्वं शेषित्वं पत्नीपतिनः।
तत्त्वं समस्तवस्तुशेषित्वप्रमाणमर्थसत्वादि वोक्तं ॥ अस्यांशुयोजने भवतः स्वामिनं कार्यं स्वकर्यमिति प्रतीतः त
स्य स्वकार्यकरणे प्राप्तभाव शंका व्युदासः ॥ अकारुण्यकत्वाभावे ज्ञानं कारस्येनापराधपरिज्ञा
नायशक्तिर्यथापराधदंडयादनाय पूर्तिः केनाप्युपकरेणानावर्तनीयत्वाय प्राप्तिरसमंजसा ह्यविनी
तपुत्रकल्याणायेवस्यादिति ज्ञानशक्त्यादीनामाश्रितानुग्रहोपयोगित्वार्थं करुणिकेतापानुसंधेयेननु राम
वात्सल्येनैव बाधितार्थेति चेन्नेति ब्रूमः कारुणिकत्वाभावे हि निरंकुशस्वातंत्र्योन्मेषण निमग्नतया १५

विव॰ तायां भवंति मद्भुवाह्य इति ॥ अथादं मनुष्यत्वेपि नित्यम् ॥ योगे विहितो नास्ति त्वमात्रियत्कजनस्वहि घटनी
यानामश्चि एणमिव स्वचि जननावसरं प्रतीक्ष्य संघटनायाश्रयमीदिन नित्ययोगोपेतितः विहितोः श्रीरनपायिनी
॥ अनन्याराधवेणाह ॥ अहं तावुभयोरस्य सोह मर्स्मि सनातनी त्यादि प्रमाणे स्वारस्याच्चेति भावः ॥ अथ पुरुषका
रेण स्वाते अ निमग्नेनत्र भवतः एवं विरंदु स्य नारायणपदविवक्षितान्गुणानाह समुचितेति समुचिताः ॥ आ
श्रयणे सौकर्यापादकत्वेन ॥ प्राप्तिनु कार्यापादकत्वेन चोत्यंतोचिताः गुणाः वात्सल्य स्वामित्व सौशी
ल्य सौलभ्य ज्ञानशक्ति प्राप्ति प्रभृतयः ॥ अथाश्रयणे सौकर्ये प्राप्ति कार्यापादकत्वेन गुणानां समूही करणं
जातस्वेन विवक्षितं नारायणपदस्य समस्त कल्याण गुणवाचकत्वेपि कतिपयगुणानामेवात्रोपयोग इति ता
ता॰८ वन्मात्रं विवक्षितमिति भावः तत्र वात्सल्यं नाम दोष भोग्यत्वं दोषादर्शित्वमित्येके तत्र प्रमाणं अंगुष्ठमात्रे पुरु
षो मध्य आत्मनि तिष्ठति ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते मिश्रभावेन संश्लिष्टे न त्यजेयं कथंचन दोषोयद्य
पि तस्य स्यात् सतामेतदगर्हितं ॥ अविज्ञातासहस्रांशुरित्यादि अपराधानुसंधानप्रयुक्त भगवज्जनितभय
निवृत्युपयोगी वात्सल्यं स्वामित्वं नाम स्वव्यतिरिक्त समस्त वस्तु स्वकीयत्वाभिमानः स्वत्वमात्मनि संजा
ते स्वामित्वं ब्रह्मणि स्थितमित्यादिकमत्र मानं मम कार्यमयमसंशयं करिष्यतीति प्रत्यया प स्वामित्वशी
लस्य भावः शीलं स्वाभावसद्वृत्तमित्यनुशासनात् शोभनं शीलं यस्य तस्य भावः सौशील्यं रुद्गामहतो
मंदैः सह निरंध्रसंश्लेषस्वभावत्वमित्यर्थः ॥ अहो भाग्यमहो भाग्यं नंदगोपव्रजौकसामित्यादिकं प्रमाणमि
हानुसंधेयं भगवन्महत्वस्व निकृष्टत्वानुसंधान जनितानभिगम्यत्व भय निवर्तकत्वस्य प्रयोजनं सुलभ।

सरस्वति नित्ययं वर्त्तते सांप्रतं चैष उपायैकवाचक इति स्मृते रत्रत्यशरणशब्द उपायवाचक इति भावः नारायणस्यैवो
श्रीराम पायत्वे सर्वमुक्तिप्रसंग परिहाराधिकारि कृत्यप्रतिपादिके शरणपद इति परमित्यभिसंधाय तत्राचष्टे ।।
मंत्र १८ कर्त्तव्यभागमिति चेतनकृत्यांशमित्यर्थः कर्त्तव्यभागस्त्वात्रागतस्यार्थो ज्ञानेर्था इति न्यायेन पदगतावि
तिधातोरत्यन्तेन प्रपद्ये इति नाउपायत्वाध्यवसाय एवोच्यते अध्यवसायं कुरु एवं व्यवसाययुक्तमिति
हि वक्ष्यते अध्यवसायस्वरूपं च भगवच्छास्त्राकाचार्यपादैरुक्तं प्रपद्य इति पदोक्तोध्यवसायो नाम अनन्याह
२६ शेषत्वज्ञानकार्यभूतः स्वरोपायव्याचक्तो भगवद्दत्तकत्वानुमतिरूपः सकृदनुष्ठाना व्यभिचारविलंब दि ६
रहितसर्वाधिकारो नियमशून्योतिमहत्त्वनिरपेक्षः सुगमोपायस्वीकारगर्भदृढाध्यवसाय उक्तो नाविशेष
इति तुशब्देन अयं कर्त्तव्यभागो सर्वमुक्तिप्रसंगपरिहारार्थं अधिकारिविशेषणं व्याजमात्रं न तूपायः न २०
तूपायत्वाध्यवसायस्तूपायो भवति यागादिवत्साधनतास्ति न विहिति द्योत्यते अथ उत्तरखंडं व्याख्या।
नोरंभे श्रीमच्छब्दार्थमाह मिथुनेति मिथुनं लक्ष्मीनारायणरूपं दहरूपर प्रधानं प्रत्ययस तद्योक्तं मिथुनरूपमि
त्यर्थः मिथुनरूपं परं प्राप्यांतरांचत्रुरूष्टं चेति विशेषणसमासे केचित् ननु पूर्वखंडे श्रीमत्पदस्यनोपायपरत्वं
५४ इह तु प्राप्यपरत्वमिति कुतः इदं वैषम्यमिति चेत्तत्रापि एवं प्रसिद्धमिति एवं मिथुनरूपत्वेन प्रकारेण प्रसिद्धं भवा
लक्ष्मीसह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते इत्यादिषु विदितं प्राप्यमुपपन्नं ना
रायणशब्दस्य समस्तकल्याणगुणवाचित्वेपि प्रकृतोपयोगिनं विवक्षितं गुणविशेषमाह स्वामित्वमिति
शेषित्वमित्यर्थः स्वव्यतिरिक्तसमस्तवस्त्वाहितातिशयाधारत्वलक्षणं सर्वशेषित्वमेव हि चतुर्थ्युक्तशे राम

सत्रपिवा नसत्यादिसागरमत्तिन्यायेनाकिंचित्करत्वेनचपुरुषकारवत्त्वेनस्वातंत्र्यनिमग्नेवात्सल्यादिप्र
काशइतिवाच्यंपुरुषकारवत्त्वेनापित्रमनुबंधितेकारसूतायालन्हपास्साविग्रहाभगवत्कृपारूपतोच्यतेप्र
तएववभार्हमयिकाकुत्स्थः कथयापर्यवालेपत् समर्थत्वान्कृपामात्रमनोवृत्तिः प्रसीदमेइतिकथ्यापाः।
प्राधान्यमुच्यते ननुपुरुषकारात्सर्वंकारुण्यानुबंधेवस्वातंत्र्यमेव हेतुरितितद्भवेपिपुरुषकरोणस्वातं
त्र्यनिमीलनस्यापेक्षितत्वात्स्वातंत्र्यनिमीलने नैवातिमोचितापाप्रतीतोसर्वज्ञस्यस्वतःस्वस्यतादर्शने
नवाकाश्चिदूर्णाविशेषापेक्षितःसाचस्वाभिप्रतदुःखासहत्वरूपाकरुणैवेतिपुरुषाकारकृतस्वातंत्र्यनिमी
५१ लनमपिकारुण्योन्मेषद्वारेणैववात्सल्या नेमेषप्रयोज. कमितिवात्सल्यादिप्रकाशार्थमपिकारुण्यैक
तावश्यापेक्षणीयात्तद्गुणगणनिरिग्रहमेघिगुणाः बोधबलेश्वर्यवीर्यशक्तितेजोमुखाः दोषाभवेयुरितेप
दिनामत्यैतत्वयाविनाभूता इति श्लाघिहोन्नाप्यवदोष्मराक्षसानांगृहेगृहेरूपासत्यचरोपिचराक्षसानां
नविद्यतेइतिग्रंथोप्यत्रानुसंधेयः ॥पृथक्चरणशब्दार्थमाह ननुरव्यापनेचेति ननुरव्यापनेदिव्यमंगलवि
ग्रहप्रकाशनेचरणशब्दस्य[illegible]फलत्वाणार्थ इतिभावः नन्वनुपलब्धकत्वेप्रपदनस्यालंबनमेवनास
हैतद्दिव्यात्मस्वरूपस्याप्यापरिच्छिन्नस्यान्यालंबनतयाविग्रहविशिष्टस्यैवतस्यापि[illegible]रोक्तस्य ॥आलंब
नत्वंदीपदीगजेन्द्रप्रपद्यनादेहुक्तव्यंनतनुशाब्दस्ववत्कव्यंचरणावृपाहानंसानंभयप्रजायाजननीसन्नइ वै।
शोकस्तस्यउपायपरिग्रहे स्वरूपानुरूपः प्रथमावतारप्रदेशाइत्यभिसंध्याययाणमुपसंग्रहणद्वावपिपादोपस्तं।
ग्रहणमेवकार्यसिद्धावमोप्रतमाहश्यते शरणशब्दार्थमाह उपायमिति उपायग्रहे रक्षित्रोःशरणशब्द

श्रीराम त्त्वे कैंकर्य्याविर्भावस्य कैंकर्य्यकेवलभगवदूर्प्यत्वाकारस्य च यार्थ्यमूलत्वात् कैंकर्य्यप्राप्तिप्रतिबंधकाविद्यानि
मंत्ररह॰ वृत्तिरप्यर्थसिद्धा ॥ अविद्यादिस्वरूपं तु मन्त्राप्तिबंधकेरितिपदव्याख्यानावसरे वक्ष्यते ॥ अत एव भगवता भा
ष्यकृता तदूपार्थानुसंधानपरे गद्ये उत्तरखंडार्थानुसंधानावसरे मनोवाक्कायेत्यादि चूर्णिकया ॥ अकृत्यकर
णाद्यखिलकर्मनिवृत्तिः ॥ अनादिकालप्रवृत्तेत्यादि चूर्णिकया ॥ अविद्यानिवृत्तिः महीपानादि इत्यादिचू
17 र्णिकया प्रकृतिसंबंधनिवृत्तिश्च प्रार्थ्यते ॥ एवंपरार्थ्यान्व्याख्याय अस्मिन्मंत्ररत्ने मंत्रपदप्रवृत्तिनिमित्तं
दर्शयन्नस्य प्रमाणसिद्धतामाह दशेत्यादि एतान्दशसंख्याकान् न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय दशश।
ब्दः ॥ अर्थानित्य अध्याहार्य्यः ॥ अत एव नपुंसकसहोक्तौ नपुंसकेनेति सूत्रेण नपुंसकैकशेषविधानेपि एता
निति पुल्लिंगनिर्देशः मंतारं ॥ अनुसंधानशीलं ॥ अनवरतमेतदर्थपरिशीलनपरमित्यर्थः मनेस्ताच्छी
ल्ये तृन्प्रत्ययः ॥ अत एवैतानि न्यत्र न लोकाव्ययेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया त्रायतेरत्र तिचकार
एवकारार्थः त्रायत एवेत्यर्थः किं त्राता मंत्रप्रतिपाद्यस्सर्वेश्वरो नेत्याह षडिति षट् पदानि यस्य स तथोक्तः इ
दं च समस्तपदापेक्षया ॥ अनेन पदसंख्याकथनेन न पूर्वखण्डे श्रीमन्नारायणेति संबुध्यन्तं पदं च कुइदं
तिपोजनात वेत्य अध्याहार्य्यदोषाया ॥ अन्यानाचाप्तस्याभिमतेनति द्योत्यते द्वयसंख्यानिमित्तमस्य दर्शयति
द्विखंड इति द्वौ खंडौ ॥ अंशौ यस्य स तथोक्तः ॥ उपायोपेयरूपार्थभेदाद्वाक्यद्वयात्मक इत्यर्थः ॥ अत्र द्विवा। राम
क्य इति न उक्तो द्विखंड इत्येकदेशवाचीखंडशब्दप्रयुंजानस्यायमभावः ॥ अर्थैकत्वादेकं वाक्यमिति न्यायेन १७
कद्रुत्वे

नमः शब्दप्रयोगविहिताच्चतुर्थीत्वियमितिचेदुच्यते नमः स्वस्तीत्यादिसूत्रेण॥६

षत्ववत्यनुगुणोः गुणाः सर्वं परवशं दुःखं सेवाश्ववृत्तिर्याख्याता नमृषवत्या कदाचन ब्रह्मणेशिति कंठे चेत्या
दिभिरप्रप्रसेवायां निषिद्धत्वात्प्रभुसेवायाश्च कुर्यां वसेन्नगाच्छेत् वासुदेवतत्त्वापानातिशयितानदर्म
हानरकांगारशमनी सा किमर्थं न सेव्यते इत्यादिषु विहितत्वाच्चतुर्थ्युक्तकैंकर्यस्य स्वाद्भुतमत्व लक्षणा
२४ मितरचेत्वांण्यप्रकत्वाशेषत्वप्रतिपादनमुखेन स्यात् इति भावः चतुर्थ्यर्थमाह प्रार्थनामिति कैंकर्यप्रा
र्थनामित्यर्थः तत्स्वरूपरतीपक्षेतोकव्याख्याने एवोक्तं ननु नेयं तादर्थ्ये चतुर्थी [illegible]
येनचतिपर्यंतशेषत्वविवक्षा क्रियते नमः स्वस्ती त्यादिसूत्रेण हि लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्त
स्यैव ग्रहणमिति न्यायेन नमः पदस्य ग्रहणं इहतु नमः इत्येतत्पदं न श्रोपिनुमः नतिपदद्वय समभिव्याह
रात्मकं वाक्यं अतो नात्र नमः शब्दयोगविहिता चतुर्थी किंतु प्रपद्य इति पूर्वखंडस्थान मपुरुषापेक्षापाल
व्याहृयहानुबंगविहितता दर्थ्यचतुर्थ्यैव मुक्तयेहरिं भजंति इत्यादिवद्विहिते नमः शब्दार्थमाह प्रबलत
रेति प्रबलतरा अविद्यापि तयोः अतिशयप्रबलौ यौ विरोधिनौ अहं मो कामममायं भोग इत्यहंकार मम
काररूपौ भगवदेकार्थ्यैकैंकर्यविरोधिनौ अविद्यादीनां प्राप्यप्रतिबंधकत्वमात्र अहंकारममकारयो
स्तु स्वरूपनाशकत्वं इत्यनयोः प्रबलतरत्वं तथाहि स्मर्यते ह्मतरस्तु भवेन्मृत्युस्त्यजतर्वृत्तसाश्वतं मम
तिद्व्यक्षरो मृत्युर्न ममेति च साश्वतमिति तयोः प्रहाणं प्रकृष्टनिवृत्तिं सवासनां निवृत्तिमितियावत् आत्मा
त्मीयपदार्थस्य पारस्वातंत्र्यस्वत्वतामतिः भेनेत्यं वसमीचीन त्रुसाद्व निवार्यत इत्यादिकमत्रानुसंधेयं अ

ध्याय

श्रीराम नद्वयत्वं सर्वाभिकारित्वे पिवाक्यद्वयेनार्थद्वयप्रतिपादकत्वे विवक्षिते तावन्मात्रेण द्वयशब्दप्रयोगान्वयत्वमुप
मंत्र १८ पद्यत इति भावः श्रीणां च सर्ववर्णानां पुरुषाणां तत्पाविनुः एवं ज्ञात्वा हि जप्तोऽपि द्वयं नित्यमतन्द्रितः श्रीम
न्नारायणं ध्यात्वा तं जपेत्पुरुषोत्तमम् इत्युक्तद्वयेन मन्त्ररत्नेन इति मन्त्ररत्ने द्वयेश शब्दप्रयोगश्च दृश्यते अतः पूर्ण
५४ मराहित्ये मन्त्ररत्नस्य द्वयत्वमुपपन्नतरं मन्त्र॰ इति विशेषापादानमन्तरेणायमिति सामान्यनिर्देशस्तु मन्त्रप
लेन गोपयेत् नापात्रे शास्त्रमुत्सृजेदि त्यादिरुक्तं गोपनीयत्वं द्योतयति अस्य मन्त्ररत्नस्य बर्हिर्देवसत्वं नदा
28 मित्यादेरिवानुष्टुप्पार्थप्रकाशकतया प्राप्तुक्तोऽनमनुरूप रूपमन्त्रलक्षणवत्तया प्रपदनानुष्ठानांगत्वख्या
न पयन् स्वानुसंधानमुखे उत्तमपुरुषोक्त्याधिकारिणः प्रत्येकानुसंधानपरत्वं च प्रकाशयन् द्वयोक्तपद
पर्यानुवादपूर्वकं वाक्यार्थमाह ईशानामिति ईशानां जगतामाधीशपत्नीं नित्यानपायिनीं श्रीपं संश्रि
त्याश्रयणोचिताखिलगुणस्यांघ्रीहरेराश्रये इष्टोपायतया श्रिया च सहिता यत्तेश्वरायार्थये कार्त्तुरा
स्यमशेषमप्रतिहतं नित्यं त्वहं निर्ममः ईशानां लोकानां ईशानां नियन्त्री अपि कईशो नियंता आधिकः
सर्वेश्वरः अनेन निरंकुशस्वातंत्र्यं सूच्यते जगतामिति बहुवचनेन श्रुतिगतेदं शब्दविवक्षितं वैचित्र्यं विव
क्षितं अनेन विशेषणद्वयेन अस्येशाना जगतो विष्णुपत्नी इति श्रुतिः स्मारिता श्र्यर्थमाह श्रियमिति श्री। राम
ञ् सेवायामिति धातोः कर्मणि कर्तरि च व्युत्पत्त्या एतदुभयं श्रीशब्दार्थः अत्रापि यते चेतनैरिति कर्मणि व्यु १८
त्पत्त्या सापराधचेतनाश्रयणोपयोगि वात्सल्यादिगुणचतुष्टयमुक्तं श्रयते भगवंतं इति कर्तरि व्युत्पत्त्योक्तं

दूयस्यप्राप्यप्रापकभूतं ब्रह्मस्वैं [illegible] कांतिमा
[illegible] कार्यत्वादेकवाक्यं ॥ अर्थान्तराभेदाद्वाक्यद्वयात्मकत्वं चेति ॥ अस्योक्तसकलाकारविशि
ष्टे प्रमाणमाह ॥ अधिगतेति ॥ अधिग[illegible]तः प्राप्तः निगमो वेदो येन सतथोक्तः कठवल्ल्युपनिषच्छ्रुति प
दाद्यर्थः तथाहि कठवल्ल्यां श्रूयते सत्यं तत्तद्रूपं सकृदुच्चारो भवतीति एतद्द्वयार्थशरीरं श्वेताश्वतरे श्रू
यते यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै तं ह देवमात्मबुद्धिप्रसादं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रप
द्ये इति ॥ अत्र देवमित्यनेन श्रीमत्त्वमुक्तं देवत्वं हि श्रीसंबन्धायत्तं श्रुत्यादेर्वा देवत्वमभ्युक्तं इति ॥ आत्मबुद्धि
प्रसादं ॥ आत्मनि स्वस्मिन् बुद्ध्याध्यवसायविशेषेण प्रसीदतीति तथोक्तः ॥ छांदसः कर्त्तरि घञ् प्रत्ययः व ह
व्रीहिर्वा व्यधिकरणसमासः श्रयणीयः ॥ अनेन नारायणपदोक्तं वात्सल्यादिकं यो ब्रह्माणमिति पूर्वार्द्धे
न स्वामित्वं चेति नारायणपदार्थ उक्तः शरणं प्रपद्ये इत्यनेन पूर्वखंडार्थ उक्तः मुमुक्षुरित्युत्तरखंडार्थः ॥ अ
त्रेदानीमेवमित्यनुक्त्वा रहस्यमनन्तरमस्य देशकालाधिकारिप्रकारनियमाभावोऽत्र श्लोकः । पंसि ॥ आ
पत इत्यस्य सर्वप्रकारत्वे नाणवाचित्वे अस्मान्निःशेषप्रतिबंधकनिवृत्तिपूर्वकनिरतिशयानंदकरणमात्र
वाचित्वं दुर्वृत्तो वा सुवृत्तो वा ॥ अतिपापप्रसक्तोपि मूर्द्धा यस्य धर्मशीलो वा नानुकूल्यं न नक्तं द्वयेन मंत्ररत्नेन
ऋष्यादीश्चकरान्यासं द्वयेन प्राप्नुयात्पुमान् मानसं वाचिकं पापं संसारार्णवमग्नानामित्याहि कंच चतुश
नं इहानुसंधेयं ॥ षट्पद इति निर्देशेन प्रणवेन सह सप्तपदात्मकस्यैव वर्णिकाधिकारित्वे प्रणवसाहित्ये

श्रीराम ण्मपि विश्लेषसहत्वं सूचितं मनुवा ऽप्रधानोपाय पत्वाभासात् श्रीशब्दार्थानुरोधाच्च श्रीमदिति शरणपविशे
मंत्र ९८ षणतया निर्दिष्टं सिद्धत्वस्याः समाश्रयणं पुरुषकारत्वेनैव तय मिश्रत्यतदाश्रयणं निष्कर्षाह संश्रित्येति मात
टी॰ २ नमः पुंवात्सल्यातिशयात्सुखेन पुरुषकारतया शरणं गत्वेत्यर्थः ऽएतदेव गद्यभाष्यकृता भगवन्नारायणे ल
15 क्ष्मीपुरुषकारापेक्षितेः ऽअन्तरेण तया पुरुषकारापेक्षितः श्रीमान्नारायणोऽनंतरं स्यते ऽअत्याः खलु मातृत्व प्रयुक्तवा
त्सल्यात् पुरुषकारो नापेक्षित इति भावः पुरुषकारेण भगवतः स्वातंत्र्य निमग्नेषु जातेषु गुणानाह ऽआश्रयणो ५५
उ चितेति ऽआश्रयणस्य उचिताः ये गुणाः ऽअखिलाः समस्ताः गुणाः वात्सल्य स्वामित्वादयो यस्य तस्य तथोक्तस्य
ऽआश्रितकार्यैसौ कार्यापादकाः ऽआश्रितकार्यापादकाश्च सर्वे गुणाः ऽअखिलशब्देन विवक्षिताः वात्सल्याद
यो ज्ञानादयश्चाश्रयणोचिता एवेति भावः ऽआश्रयणोचितेत्यनेन पूर्वश्लोकोक्त समुचितसूचार्थो विवृतः ऽआश्र
यणोचितेत्यनेन विशेषणेन भूतायाश्रिय ज्वलता दृशानां गुणानामनुपयोग विशेषः सूचितः नारायणपद ऽ
र्थमाह हरेरिति हरिशब्देन उपायभावः सूच्यते हरति त्वाश्रित विरोधिन इति हरिरिति तदर्थः हरिर्हरति पापा
नि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः त्याद्विस्मृतेः अंघ्री इति चरण शब्दार्थानुवादः अंघ्री इति द्विवचनेन साहित्यसौंदर्यं सूचितं
ऽआश्रये अध्यवस्यामीति प्रपद्य इत्यस्यार्थः उत्तरत्राध्यवसायं कुर्वितिविवरणात् इष्टोपायेति शरणशब्दार्थानुवा
दः इष्टोपायतया अभिमतफलसाधनतया दास्यै कार्यतया वक्तव्ये इष्टोपायत्वेनेति उक्तः फलमतः उपपत्तेरित्यु राम
क्तरीत्या प्रपन्नस्य सकलफलसाधनत्वात् इष्टश्चासावुपायश्चेति कर्मधारयो वा ऽअनेन सुस्तरं कर्तुम ९८

तंत्रभगवत्सन्निक्रमणहेतु वाङ्मयादिकमुक्तं सेव्यामिनिवृक्तैः ईशानामित्युक्तिः श्रीशब्दनिरुक्त्य
नंतरं सिद्धमर्थांतरं सोतापितुं श्रुश्रवणेश्रृहिंसायां श्रुविस्तारे इति धातुभ्यो व्युत्पन्नः श्रीशब्दः ईशानप
देननियंतृत्ववाचिना आश्रितदोषाणां करणं नैर्विज्ञाप्यमानाहितश्रवणं आश्रयणेयाङ्कुरवानामपिराव
रावणादीनां विदितः सहि धर्मज्ञः मित्रभावोपायिकं कर्तुमित्युक्तरीत्याहितकथनं तेषां ज्ञानाव्यवसायादिगुणे
वर्द्धनं चेत्येवं रूपनियमनं विवक्षितं श्रावयति विमुखानहितमिति व्युत्पत्त्या अत्र शृणाति हिनस्त्याश्रि
तदोषानिति व्युत्पत्त्या श्रृ हिंसायामिति धातुसिद्धमाश्रितदोषाकरणरूपनियमनमुक्तं श्रृणोत्याश्रितवि
ज्ञापनमिति व्युत्पत्त्या केवलश्रु धातुसिद्धमाश्रितहितश्रवणरूपनियमनं णिजंतश्रुधातुसिद्धं विमुखव
चनहितोपदेशरूपं नियमनं, श्रृणाति विस्तारयति गुणैराश्रितानिति व्युत्पत्त्या श्रु विस्तार इति धातुसि
म६ द्धमाश्रितवर्द्धनरूपः नियमनं च अत्र शृणातीति निखिलान् दोषान् श्रृणाति च गुणैर्जगत् श्रीयते चाखिलै
र्नित्यं श्रयते च परं पदं श्रयते श्रीयानाराणश्च शरण्यतामपीत्यादिकमनुसंधेयं नित्यापायामिति मनुवर्था न६
नुवादः अपायो विश्लेषः तद्रहिता अनपाया या नित्यमनपायानित्यनपायी अपायाभावः अनपायं नित्योन न
पायो यस्याः सा इति बहुव्रीहिर्वा नित्यसंश्लेषवामिति वक्तव्ये नित्यं श्रीरनपायिनीति वचनं स्मारयितुं अ
न्वयोक्तेरपि तिरेकोक्तिः प्रापिकत्वानिवृत्तिपरत्वाद्वचितेति च नित्यानपायामित्युक्तं अनपायशब्देन शां
तानंतमहाविभूति परमितिश्लोकोक्तरीत्या स्वरूपगुणरूपविभवादिषु सर्वात्मना वा विवक्षया नित्यशब्देन त

म२

श्रीराम तुसंहि तत्वा च फल प्रार्थनायाः प्रागेव विरोधिनि वृत्तिरपेक्षितेति गम्यते पूर्वोक्तपापस्य शरणापत्तिपरिग
मंत्र२० हीतत्वप्रकाशकं चरमश्लोकं व्याचष्टे शरण्याभिमतत्वं च शरणापन्नस्य च शरणागतिविधानपूर्वकं सर्वपाप
विमोचनं तथा गम्यते चरमश्लोकता चास्य चरमोपायप्रतिपादकत्वात् न तस्यैव श्लोकस्य चरमत्वात् इतऊर्ध्व
बहूनां श्लोकानां सत्वात् मत्प्राप्त्यर्थतया मयोक्तमखिलं संत्यज्य धर्मं पुनर्मामेकं मद्वाक्येषु शरणमित्यान्तो
२० वसायं कुरु त्वामेवं व्यवसायपुक्तमखिलं ज्ञानादिपूर्णो ह्यहं मत्प्राप्तिप्रतिबंधकेभ्यः विरहितं कुर्यां न शोचं तथा
७॥ धर्मशब्दार्थमाह मत्प्राप्त्यर्थतयोक्तमिति मत्प्राप्तिरर्थः प्रयोजनं यस्य भावस्तत्ता तया मत्प्राप्त्यर्थतया नस्य
मत्प्राप्तिफलकतया इत्यर्थः मया पूर्वाध्यायेषु प्रतिपादितं ननु त्वयाविशिष्य पृष्टं त्वया हि यच्छ्रेयः स्यान्निश्चि
तं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नं इति सामान्येन पृष्टं यद्या मत्प्राप्त्यर्थं तया मयोक्तं न वस्तु तस्तेषां
मत्प्राप्तिसाधनत्वमस्ति तथापि तदारोप्य त्वत्परिज्ञानार्थं मयोक्तं ननु निश्चितमित्यर्थः अन्यथा विहितत्या
गायोगात् इति भावः सर्वशब्दार्थमाह अखिलं समस्तं कर्मयोग ज्ञानयोगाद्यमिति यावत् धर्मभक्तियो दि
गं तस्यैव प्रकृतत्वात् सामान्यशब्दस्य प्रकृत विशेषपरत्वौचित्यात् मूले धर्मानिति बहुवचनश्रवणेपि गत्वै
कवचनं भक्तेरेव मोक्षसाधनत्वं कर्मज्ञानयोगयोस्तु तदंगत्वमिति सिद्धांतानुसारेण कर्मज्ञानयोः प राम
त्युपायत्वाभावात् तयोरपि तत्र मोक्षोपायव्यवहारस्तु ताभ्यां भक्तिः भक्त्या मोक्षः इति प्रणाली २०
मभिप्रेत्य काममोक्षयोरेव साक्षात्पुरुषार्थत्वेपि तत्साधनत्व धर्मार्थाभ्यां सह चत्वारः पुरुषार्थाः

व्यवमिति तदुक्तरीत्या उपायदशायामपि सुखरूपत्वं विवक्षितं कल्याणगुणैर्विग्रहविशिष्टत्वादुपायस्य अत्र
कृताकपत्स्याम नपुनरावृत्तिलक्षणं जयोवा सुहृदं वेति मुक्तिवीजमनुत्तमं मित्यादिकमनुसंधेयं इस्यो
६२ पायतया अ... अर्थयेति द्वितीयेनान्वयः स्वामिमतपुरुषार्थो ... वेदको नरखंडार्थमाह श्रियाचेति श्रियाच
सहितायेति श्रीमच्छब्दार्थानुवादः श्रीशब्दार्थस्वरूपमत्रापि यथोचितमनुसंधेयं चकारेणपुरुषकारमू
तायाएवश्रियः प्राप्यत्वं सिद्धं समुद्दीपितं उत्तरखंडे नारायणपदविवक्षितमर्थमाह आत्मेति आत्मनामी
श्वरः आत्मेश्वरः तस्मै सर्वशेषिणे इत्यर्थः प्राप्तविषयैकैंकर्य्यं हि स्वरूपमिति भावः कल्याणगुणविग्रहादि
कमप्यत्र नारायणपदप्रतिपाद्यं गुणानुभवजनितप्रीतिकारितरतिरूपकैंकर्य्यं हि पुरुषार्थः कल्याणगुणे
विग्रहादिके चतुर्थ्यर्थमाह अर्थयइत्यादिना नित्यमित्यतेन अर्थयेप्रार्थये चतुर्थ्यास्तादर्थ्यप्रतिपादनमु
खेन प्रार्थनायां पर्यवसानात् अशेषमित्यनेन चतुर्थ्या असंकुचितवृत्तिसिद्धसर्वविधत्वकथनं अप्रति
हतमिति देशतः कालतश्चप्रतिहतिरहितमिति सर्वावस्थत्वोक्तिः अहमित्यर्थसिद्धकथनं तुशब्देन अ
धिकार्य्यंतरवैलक्षण्यमस्मोच्यते तदेववैलक्षण्यं नमः शब्दार्थकथनेन दर्शयति निर्ममइति अहंभो
क्तामममायं भोगइत्यहंकारममकाररहित इत्यर्थः अनेनपूर्वश्लोकोक्तप्रबलतरशब्दार्थो विवृतः अ
हं निर्ममः सन् अशेषमप्रतिहतं नित्यं दास्यं कर्त्तुं अर्थयइत्यन्वयः अर्थयइति वर्त्तमाननिर्देशेननिरवधि
स्वा० २ त्वमुक्तं तत्कैंकर्य्यस्य परस्वत्वमितिरुच्यते भाष्यकारैर्गद्येमनोवाक्कायैरित्यादिना मनसोर्थस्य प्रथमम
कैंकर्य्यस्य नित्यप्रार्थ्यत्वं गम्यते कर्त्तुमित्यनेन प्रार्थनायाउद्देश्यत्वं गम्यते निर्ममस्सन्नहमित्यनेन २४

श्रीराम इत्यादिवह्निशेषणैर्मुक्तानि। अथ साधनत्वाकारस्य त्याज्यत्वाच्च प्रसिद्धं स्वरूपतस्तेषां मनुष्ठानं यथाप्राप्तमनुष्ठ
मंत्र२१ नमेव भवति पुनः शब्दस्त्वर्थः स्मान् वक्ष्यमाणसिद्धोपायस्यापेक्षकं धर्मं सनातनमिति तु करोत्या धर्मत्वेन त्यागप्रसक्तौ।
उक्तत्वात् तस्य स्वीकार्यत्वाभिसंधानात् त्याज्यतयोक्तेभ्यः साधनांतरेभ्यो वैलक्षण्यं द्योतयति तमेव विलक्षणं।
स्वरूपात्तु सूक्ष्मसुपायमाह मामेकमिति अत्रैकशब्दोऽवधारणार्थः मामेव ये प्रपद्यंते तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये इत्या
२१ दिविधान्येवकारप्रयोगे कर्तव्ये तत्स्थाने एकशब्दस्य प्रयोगात् तथा च मामित्यर्थः मयेत्यनेन प्राप्यमेसौ कर्या वे५ ५२
पारकत्वात्सत्यादिगुणवत्त्वं सूच्यते मामेकमित्यत्र प्रतीतिविशेषः अन्यथा अवसायं कु[illegible]र्वित्युत्तरपदेनान
न्वयात् पद्या अवसीयते इत्यवसायः कर्मणि घञ् प्रत्ययः अवसायविषयं कुरु इत्यर्थः आर्त्तउपायांतरा
णां दुष्करत्वस्वरूपविरुद्धत्वाभ्यां अत्यवसन्नो म[illegible]दोनु मदवाप्तये के कर्त्यपर्यन्तो ये मामेवाध्यवसीति मलिपो
गोफलत्वेन पूर्वश्लोकोक्तो ये मत्वा त्वं शरणमुपाय इति मामेवाध्यवसायं कुर्विति संबंधः अवसायं कुर्वित्यनेन
व्रजेत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययौ व्याख्यातौ गत्यर्था ज्ञानार्था इति न्यायात् ज्ञानं चात्र साधनांतरपरित्यागसंनिधि
५४ बलात् सिद्धोपायविषयत्वाच्च अध्यवसायरूपमिति भावः कर्मादिषु परित्यक्तोपायत्वबुद्धिमपि कुरुष्वेति
हृदयं अत्र अवधारणार्थकेन एकशब्देन शरणं व्रजेत्युक्तस्य शरणवरणादस्योपायत्वं व्यवच्छिद्यते दैतांत व॰राम
राणां प्रशक्त्यभावात् दैतांत यामित्याकारस्य ममैव[illegible]नेन प्रतिक्षिप्तत्वात् साधनांतर २१
त्यागस्य प्रागेवोक्तत्वात् मामेवाध्यवसीत्येवहि तत्पूर्वश्लोके प्रार्थनयोक्तस्य स्वस्यैवात्र मामिति प्रत्यभिज्ञाय

व१ इतिव्यवहारैः त७त्र तत्र चोभयपरिकर्मितस्यैकांतिकात्यंतिकभक्तियोगैकलभ्य इतिपार्थं भगवत्याहसंक्षेपवचनं
स्त्लेयमर्मीनितिवक्तुच्चनेतु भक्तियोगस्यैददहरग्गाइत्यविद्यादिदैकल्पिकावर्तिरभेदाभिप्रायं परित्यज्येत्यर्स्पष्टं।
माह संन्यस्येतिसमित्यनेनपरिइत्युपसर्गस्यार्थ उक्तः सम्यक् त्यक्ता रुचिवासनाभ्यां सह पुनःप्रसंगं तत्के
त्यर्थः अत्रस्नान्यात्रं जीतेत्यादौ रागप्राप्तभोजनानुवादेन तस्य नपूर्वक नियमवत् रागप्राप्तशरणवरणानुवा ला ४
देन तस्य साधनांतरत्यागपूर्वकत्वनियमो विधीयते त्यागेहेतुश्चानेषां पारतंत्र्यस्वरूपविरुद्धत्वमेव नतु दुष्करत्वमा
त्रं अत एव समर्थकारुणिकशरणवरणमात्रस्यापि पीलिकुमध्यव गीतं तापत्रयातुरोपि वेदांतवाक्यात्समर्थं
५१ कारुणिकं सर्वज्ञं पुरुषोत्तमं भगवन्तमस्वामिमत्तसिद्ध्युपायतमेवस्वमेव प्रपत्स्यते ननु स्वरूपविरुद्धस्य कर्मयोगादेर्विष ५०
भक्तगर्वदनित्यस्य प्राप्तत्वत्यागः कथं विधीयते अप्राप्तेहि शास्त्रमर्थवदिति चेन्न स्वरूपविरुद्धस्यापि मरणानुबंधि न ?
युद्धादेरिव अनुलंघनीयस्वामिवचनादनुष्ठेय तया प्राप्तिसंभवात् ननु कर्मस्नानादेः स्वरूपत्यागस्तामसत्वेन वि
धानार्हः स्वरूपेनानुष्ठीयमाने ष्वेव कर्मसु ह्यंदिषु फलसंगकर्तृत्वत्यागोहि सात्विकः किंचैवं प्रपन्नाधिकारिणां
नित्यनैमित्तिकानुष्ठानं लुप्यते बंधुवधभीत्यायुद्धान्निवृत्तस्यार्जुनं चेत्युक्तरीत्या कर्मण्येवाधिकारस्तेत्यागातपात्त्यो
गेपिलोकसंग्रहमेवापि इत्युक्तविधया अर्जुनंस्यार्पितया लोकापवादभीत्या शरीरयात्रापि चेत्युक्तनप्रसि कर्म ३०
५२ ण इत्युक्तरीत्या शरीरयात्राशेतयाचवाभावात् त्यागाविद्यमानाद् यथामयोक्तमखिलं धर्म मत्प्राप्त्यर्थतया
मे प्राप्तिसाधनत्वा कारेण संन्यस्यान्नसाधनत्वबुद्धिं संत्यज्येत्यर्थः सर्वधर्मान्परित्यज्य इत्यस्य वर्गीष्वल्प घ स्रोत१
स्यस्थितोस्मिगतसंदेहः करिष्ये वचनं तवेति पुनर्युद्धोद्यमापि दिस्यते २ तिचेन्नैवं सहकारित्वेन ४
भा

श्रीराम वाफलाश्रयत्वं वा फलभोक्तृत्वं वा फलसंबंधित्वमात्रं वा फलेच्छा चानाद्यः प्रपन्नाधिकारिण्यव्याप्तेः कैंकर्यरूपफ
मंत्र२२ लस्वार्थत्वापर्यवसायित्वस्य शेषित्वस्य नमसा निवर्तितत्वात् न द्वितीयः वैश्वानरेष्ट्यधिकारिण्यव्याप्तेः वैश्वा
नरेष्टिजन्यब्रह्मवर्चसफलाश्रयत्वस्य पुत्र एव पितृयज्ञजन्यस्वर्गरूपफलाश्रयत्वस्य पितर्येव भावेन प्रधिका
रित्वेनाभिमतयोः पितृपुत्रयोरभावात् अत एव न तृतीयोपि नापि चतुर्थः वैश्वानरेष्ट्यादौ पुत्रादेरव्याप्तिकारिता
२२ पत्तेः नापि पंचमः ज्योतिष्टोमादावृत्विजामधिकारितापत्तेः तेषामपि यजमानस्येन घातफलंत्वम यादितिरद्वा
पः सत्वात्स्वगतत्वेन तदिच्छाया वैश्वानरेष्ट्याद्यधिकारिण्यभावात् ज्योतिष्टोमादौ शूद्राणामभिसतपति
ता ईशामप्यधिकारितापत्तेश्च तेषामपि ज्योतिष्टोमादिसाध्यफलेच्छाया अनिवार्यत्वात् न च प्रवृत्तिप्र
योजकत्वं फलेच्छाविशेषणं ऋत्विजां हि दक्षिणैव प्रवृत्तिप्रयोजिका न तु ज्योतिष्टोमसाध्यफलेच्छा शूद्रादी
रा६ नां सत्यपि फलेच्छा न प्रवृत्तिप्रयोजिका तेषां शास्त्रीयपर्युदासात्तत्राप्रवृत्तेरिति वाच्यं तथा सति प्रपन्नाधिका
रिण्यव्याप्तेः उपायस्य सिद्धत्वेन फलेच्छाजनितप्रवृत्तिसाध्यत्वात्तस्याप्रवृत्तेरिति न्यूनत्वस्वामित्वोपायस्वी
यो कारप्रयोजकफलेच्छावत्त्वं फलस्वामित्वं नेनाविवक्षितं प्रपन्नस्योपायगोचरचिकीर्षाप्रयत्नयोरभावेपि
स्वामित्वं प्रत्युपायतया भगवतः स्वीकारोस्त्येव तत्र फलेच्छा प्रयोजिकैव अतो नातिव्याप्तिः शूद्रादिना राम
ज्योतिष्टोमादौ नोपायतास्वीकारः वैश्वानरेष्ट्यादौ यजमानस्य पुत्रादिगतपूतत्वादिकं फलं स्वामित्व २२
मिति तदुपायस्वीकारस्तत्प्रयोजकफलेच्छा चास्तीति न कुत्राप्यव्याप्तिः स्वीकारश्चेदमवश्यं मद मेतत्सा

मानस्य शापकत्वमित्यनेन श्लाघ्याभेदस्यापि सिद्धत्वाच्च उपाय तास्वीकाररूपशरणवरणस्यैव परिशेषात् अ
यमेकधा कार्यभावाङ्गाख्यकारैरव्यादेशस्यै स्वाङ्गो ह्री पूर्णमनुसन्धत्स्व सुतः इति संप्रदायविदः अत एव शर
२३ णस्य साधनांतरस्थानविधिसिद्ध नित्यत्वोपायत्वमप्युपजीवितं भवति अन्यथा नमात्रबोधेन वस्तुतस्तु सिद्धो
पायरोपितत्वमेव स्यादिति बोध्यं एवमपि कर्मिकृत्यप्रतिपादकं पूर्वार्द्धं व्याख्याय अथ उपायभूतशरणस्य कृ
ति५ त्यप्रतिपादकमुत्तरार्द्धं व्याख्यातुं स्वामित्वस्य प्रकरणस्य ल्यसमर्थमाह एवं व्यवसायपुक्तं त्वामिति मामेकोपाय
त्वेनाध्यवसितवंतं मां अज्ञानमसमर्थमप्राप्तं त्वामित्यर्थः अनेन प्रकारेण करणं सर्वमुक्तप्रसंगपरिहारार्थः
अधिकारिविशेषणमात्रं नोपायमिति व्यंजितं फलनिमित्तयोरन्यतरस्यैवाधिकारिविशेषणत्वमिति निर्व
चनीति निर्वचनः अर्थित्वसामर्थ्यादेरेव अपि कार्यांतरव्यावर्त्तकत्व मात्रेणैव अधिकारिविशेषणत्वोपपत्तेः ७
न हि निमित्तफलकामनातिरिक्तमपेक्षितं सर्वमुपायइति अस्ति नियमः अत एव त्यज धर्मानधर्मं च त्यज
सत्यानृते उभे त्यज का येन त्यजसि तत्त्यजेति सर्वत्यागमुक्तस्य प्रपदनस्यापि त्यागः स्मर्यते येन प्रपद्येन त्यजसि
तत्त्यज तत्र साधनत्वबुद्धिं च परित्यजेत्यर्थः येन यत्र सर्वनाम्नस्तु तौ यावेति हेत्वर्थे तृतीयाहेतुत्वं चात्र प्रयो।
जनत्वेन अन्नस्य हेतौ वसति इत्यादिवत् तेन प्रपदनस्य त्यागकारणत्वात् प्रपदनोत्तरं त्यागः प्रपदनस्य त्या नं३
गरूपं कलत्यागानंतरं प्रपदनमिति परस्पराश्रयशंका निरस्ता वेदितव्या ननु सर्वोपायसाधारणमपि अधिका
का१ रितानामार्ष्यमत्राहुः अधिकारभूतं त्वमामिति अत्र तथा व्यत्ताते किमिहं फलस्वामित्वनाम फलशेषित्वं
उभेसत्यानृते ५

श्रीराम तयाचिकीर्षितमानप्रकारककृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्यैवतद्द्वाराप्रवृत्तिहेतुत्वेनतद्विषयेप्रवृत्तिहेतुत्वेन
मंत्र२२ तद्विषयेवृत्तिकृतिसाध्यत्वस्यैवविध्यर्थत्वौचित्यात् अतोशरणावरणविध्यर्थान्वयानुपपत्तिः नचैवमपिन।
कलंजंभक्षयेदित्यादिनिषेधानुपपत्तिः तत्रकलंजभक्षणप्रतियोगिकानिष्टविध्यर्थकार्यत्वान्वयेपि
गमात् यथा स्वर्गकामस्यजुहुयादित्यादौलिङ्वाच्यस्यधात्वर्थान्वयकृतिसाध्यत्वस्यधात्वर्थोद्देशेन
ई५ नकाम्यमानफलान्वयः धातोस्तुफलकरणस्यैवध्वंसकरणत्वव्याप्यत्वेपि वादकत्वमात्रंतदहिहापिधातो।
समभिव्याहृतनञर्थप्रतियोगित्वसमर्पकत्वमात्रं लिङ्वाच्यकृतिसाध्यत्वस्यतुनधात्वर्थेनसहान्वयः धात
२३ र्थविध्यर्थयोः परस्परान्वयनियमस्यौत्सर्गिकस्यात्रापवादात् नन्विष्टसाधनताज्ञानार्थकस्यैकसहकारिविर।
हात् कथंशरणावरणे प्रवृत्तिः नचेष्टसाधनत्वाभावस्य कार्यताज्ञानसहकारित्वमितिवहुपुक्तं एकशब्देन
५८ तस्योपायत्वंवारयता इष्टसाधनताज्ञानस्यैवेष्टसाधनत्वाभावात् ज्ञानस्यापि अपरिमिन्यर्थे अप्रवर्जनीयत्वात्
इतिचेन्नैवंप्रवृत्तिसव्यपेक्षफलज्ञानस्यैवप्रवृत्तिजनककार्यताज्ञानसहकारित्वाभ्युपगमात् फलानुभ
तापध्वंसायरूपेष्टशरणागतिः सिद्धोपायसाध्यस्यफलस्याधिकारिविशेषणत्वात् अवश्यापेक्षणीयैवेति। पा॰
५१ नात्रतदसंभवः इममेवार्थमभिसंधाय चार्थंभुंजत्यस्यावसायं कुर्विति विवरणं क्रियते तत्रकुर्वितिशब्देनकृति राम
साध्यत्वस्यलोडर्थत्वं अवसायमित्यनेनतस्यधात्वर्थत्वं एतावच्चस्फुटमवगम्यतइति अहंशब्दस्यविवक्षि २२
तमर्थमाह अखिलेति अखिलशब्देनशक्त्यादिसंग्रहः आश्रितकार्यौपयिकज्ञानशक्त्याद्यशेषकल्याणगु

घयिष्यति इत्यध्यवसायइति नतु शरणवरणस्यानुपायत्वबुद्धेरिति विध्यर्थविहितस्यत्वोक्त प्रत्ययस्यदुरिं
इयापरपर्यायपशक्तिर्विनाशादानेयादि कोदिभिरसौंदूषितत्वात् अपरवीपरपर्यायस्यापि कार्यस्यचभगवदाज्ञा
व्यकारे दिशानाधिकारणभाष्येभवदभिमतकार्यस्य दुर्निरूपत्वादित्यादि ग्रंथेनतल्लक्षणतल्लिंगादि।
वाच्यत्वाभ्यां सहनिरस्तत्वात् अतोबलवदनिष्टाननुबंधिनिष्टसाधनत्व कृतिसाध्यत्वादीनां लिंगाद्य
र्थत्वंवाच्यं तथाच केंकर्यरूपेषानुपाय शरणवृजनस्यापात्वर्थस्यकथमुक्तं विध्यर्थान्वयं धातुत्व
ग. चकार्यत्वमात्रं लिंगर्थः विनिगमनाविरहात् तथापि कार्यताज्ञानेन प्रवृत्तौ जनयितव्यायां इष्टसाध
नताज्ञानादेर्निष्फलजलताडनादौप्रवृत्तिप्रसंगवारणाय कार्यताज्ञानसहकारित्वस्यविशेषकत्वयाता
दृशसहकारिविरहाणवरणोपयत्वस्यानुपपत्तेः किंच कार्यतामात्रस्यावि ध्यर्थत्वे न कलंजन्मभक्षयेदित्या
दिनिषेधानुपपत्तिः कलंजभक्षणादेरपि कृतिसाध्यत्वेन नञर्थेन सहबाधेनान्वयात् उच्यते त्रयाणां
विध्यर्थत्वेपि नरकसाधनश्येनादौ बलवदनिष्टाननुबंधित्वस्यानन्वयेनाधिकारि विशेषस्यबलवदनि। २१५
ष्टाननुबंधित्वज्ञानाभावेपि प्रवृत्तिवदिहशरणवरणे इष्टसाधनत्वस्यानन्वयेनास्याधिकारिण इष्ट।
साधनताज्ञानरूपसहकार्यभावेपि प्रवृत्युपपत्तेः भगवद्भाष्यकारकृतांतु धात्वर्थस्य कृतिव्यापार
साध्यत्वमात्रं लिंगाद्यर्थेचोद्यमितिभाष्यमाणानां कर्यात्वमेव विध्यर्थ इत्यत्रतात्पर्यं नच विनिगमकाभावः
कृतिसाध्यत्वप्रकारकक्रियाविशेष्यकेच्छारूपचिकीर्षाद्वाराप्रवृत्तिजनकज्ञानविषयस्यैवविध्यर्थ ५५

श्रीराम मं नानुवर्त्तं नीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति स्मृतेः मुमुक्षोः साधनांतरनिष्ठस्य ... त्वज्ञमपि प्रारब्धमकृत
मंत्र२४ प्रायश्चित्तं बुद्धिपूर्वकोत्तराघं च अनुभवविनाश्यं इतरत्सर्वं विद्याविनाश्यं तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये
अथ संप[illegible]त्स्यत इति श्रुतेः तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्
२४ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपद्यत इति सूत्रकारवचनाच्च ज्ञानोत्पत्तेः प्राची
29 नकर्मपूर्वाघं तदुत्तरकर्मोत्तराघं प्रपन्नाधिकारिणस्तु दृप्तस्य अभ्युपगतप्रारब्धमकृतप्रायश्चित्तं बुद्धि
पूर्वोत्तराघं च अनुभवैकनाश्यं अनभ्युपगतप्रारब्धव्यतिरिक्तं पूर्वाघं प्रामादिकं चोत्तराघमुपायं विना
श्यं आर्तस्य तु सर्वमुपायविनाश्यं अप्रपत्तिप्रमाणेन निसाध्यभक्तिस्तु साहंत्री प्रारब्धस्यापि ... साध्याभ
24 क्तिर्यपासासाध्यभक्तिः भक्तिरिहैकैककार्यान्यत्र भाविनी पुनर्विघ्नो यभीरुत्वपरमा भक्तिरुच्यते इत्युक्ति
लक्षणा परमाभक्तिः आर्तानामाशुफलदा सकृदेव कृता ह्यसौ दृप्तानामपि जंतूनां देहांतरनिवारिणी।
२५ यस्तु प्रारब्धदेहेपि शोचत्वात्तैः स उच्यते यो देहांतरलते शोकाद्दृप्तः स उच्यते आर्तः सद्योविमुक्तस्य देहा
द्देहेपि शोचनात् दृप्तः प्रारब्धदेहांते न शोचति ततः स्वयं देहांते मुच्यते सोषासु लकालव्यवस्थितिरिति
प्रारब्धेतरपूर्वपापमखिलं प्रामादिकं चोत्तरं न्यासेन क्षपयन्ननभ्युपगतप्रारब्धखंडं च नयीपूर्वोत्तर राम
पाप्मना मज्जनना ज्ञातेपि तल्लिप्सुकृतेः कोटिल्येसति शिक्षयाप्यन यन्नू क्रोडीकरोति प्रभुः एवमाद्यभि २५
युक्तवचनजातमिहानुसंधेयं मोक्षशब्दार्थमाह विरहितमिति प्रत्ययार्थमाह कुर्यामिति आज्ञा

इ१

एपरिपूर्णत्वार्थः हिशब्दो नोक्तगुणविशिष्टस्य वेदान्तप्रसिद्धिर्द्योत्यते सर्वपापेभ्य इत्यस्यार्थमाह मत्वा हीति।
२नि आपकप्रतिबंधकोपायान्तरं वृ नेतराधिकारिकत्वं त्वत्प्राप्तिप्रतिबंधकैरित्युक्ते प्राप्तिप्रतिबंधकपदेन पुण्य
स्यापि मरावस्याप्तिप्रतिबंधकत्वात् विशेषात् मलेपोपशब्देन कोटीकार इति विवक्षितं अलौकिकत्वे
सत्यनियतसाधारणं हि पापं अत एव स्मृत्वा चापि सर्वपाप्मानः प्रधूयंते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते ए
भ्प:४ग्प्रा१५ वं त्वापहतपाप्मैष एव सर्वेभ्यः पाप्म अदितः इत्यादौ पुण्यपापयोर्द्वयोरपि पापशब्देन संग्रहः प्रतिबंधकै वि५
रिति बहुवचनेनाविद्याकर्मवासनारुचिप्रकृतिसंबंधाः तद्देवान्तरभेदाः अज्ञानान्यथाज्ञानविपरीत
ज्ञानान्युपगत प्रारब्धव्यतिरिक्तपुण्यपापरूपपूर्वोत्तरप्रामादिकोत्तरायरूप नएछेदकं इपना दे नि
मनसाकृतानि लोकापवादभीत्यकृतएण्याकालुष्याए चकिंपमाणानि सर्वाणि विवक्षितानि तत्रोज्ञानं।
ज्ञानानुदयः वासना अबुद्धिपूर्वकप्रवृत्तिहेतुः संस्कारविशेषः अज्ञानकार्या वासना वासनाप्रकृतिवा
सनान्वेति सा त्रिविधा बुद्धिपूर्वकप्रवृत्तिहेतु सजातीयकर्मपरंपरेच्छा रुचिः सात्रविषमभेदाद्बहुप्रकार प्र
कृतिसंबंधः स्थूलसूक्ष्मरूपसंबंधः अभ्युपगतप्रारब्धमेतद्देहानुभाव्यं प्रारब्धं तद्व्यतिरिक्तं
ग२ अनभ्युपगतप्रारब्धं संचितं च अनभ्युपगतप्रारब्धं देहान्तरानुभाव्यं प्रारब्धत्वं नाम कर्मणां फलप्रदानो
न्मुखत्वं संचितत्वं प्रबलकर्मान्तरप्रतिबंधकेन फलानुन्मुखत्वमिति विवेकः अत्रेदमनुसंधेयं मुमु
क्षोस्तवाप्यपि कर्माणि अरु कै प्रापथ्ति नान्यनुभवैकविनाश्यानि अथ वरणमनुमोक्ष च्यां कर्म कर्मशु भा सु

ता१

तवाधीनः वृत्तेः

य३

श्रीराम २१ वाच्यं स्मरन्सोर्थः देहहेगोप्यत दुरितनिवर्तक सदा सर्वकालं कौत्व ८ धीनः तस्य भावस्तत्तां तत्त्वा
मंत्र२५ यत्स्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकत्वं तदेकपारतंत्र्यमिति यावत् अपिविशेषेणोक्तं त्वनिर्णीयस्मृतेश्च्याये ८
मिरायेन लोवापुरित्यारभ्यापरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूतामिति जीवसामान्यस्योक्तप्रकृति
शब्दवाच्यशरीरवत् पारतंत्र्यं तदेतत् तस्य ममापि प्रतिशिष्टमित्यपि प्राधान्यमपि निष्क्रियत्वमुक्तं ममेति
वक्तव्ये म पीत्युक्तिर्निष्कपापेन्नवाविषयत्वविवक्षया कर्मादिर्यमोक्षेत उपायास्तान् कर्मा घुपापान्
योर्दू कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगानित्यर्थः तत्र कर्मयोगो नाम शास्त्रार्थतत्त्वनिर्णयान्तरज्ञाननिष्पत्त्युपक्रि नंद
ति यमाणो यज्ञदानतपः प्रभृतिकं कर्म तथाहि तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा
25 नाशकेन कषायकर्मभिः पक्वे ततो ज्ञाने प्रवर्तते २ याजसोपिव हुन्पश्चान्व्य यामत्रयः विद्यामविद्यां सु८ मानं८
पतंतु मृत्युमविद्ययेतितेन जितस्वान्तस्य स्वाद्य निरिक्तपरिशुद्धात्म भावना ज्ञानयोगः तेन लब्धा
धिकारस्य तैलधारावदविच्छिन्नदर्शनसमानाकारप्रीतिरूपापन्ना स्मृतिसंततिर्भक्तियोगः तदुक्तं
भगवद्यामुनपदैर्गीतार्थसंग्रहे कर्मयोगस्तपस्तीर्थदानयज्ञादिसेवनं ज्ञानयोगो जितस्वान्तैः
परिशुद्धात्मनि स्थितिः भक्तियोगः परैकान्तप्रीत्या ध्यानादिषु स्थितिरिति सर्वेषामेतेषामुपायोक्तिः राम
पुनाडीमभिव्यापेति सरूपांत यतोक्तं संध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु इत्युक्तरी २५
त्या कर्मा घनुष्ठानयोग्यता पादकानां स्नानसंध्योपासनादिनित्यनैमित्तिकानां गीताचार्यो

शयेर

समानार्थकस्य

कर्इणीजर्पवचनं निर्मलदर्पणकः शरीरगतमालिन्यनिरसनं शरीरिणः इवस्वाश्रितविरोधिनिरसनं स्व
स्यैवप्रयोजनं इतिज्ञापनाय तेर्दर्थ ...स्यलिङ् उपदानं माशुच इत्यस्यार्थमाह शुचंमाकृथा इतिशु
चमिति प्रकृत्यर्थः कृथा इति प्रत्ययार्थः उपायान्तराणां स्वरूपविरुद्धत्वात् दुष्करत्वात् सापायत्वात् त्
स्वरूपानुरूपोपायान्तरादर्शनाच्च परमपुरुषार्थदौर्लभ्यमिषयो कोजातः तन्निवारयति माशुच इति सा।
ध्योपायानां त्यागवचनात् उपायदोषकर्षणं कामकार्य्यापरिग्रहीत्तो पापस्यासिद्धत्वात् सापायत्वं का
२६ नकार्य्या मुख्यगुणत्व निषेधत्वाभ्यां फलप्रदानशक्तिज्ञानात् फलसिद्धिं कामकार्य्या सर्वपाप
विमोचनातिः फलविलंबशंकानर्ष्यो का अनतःशोकानकर्त्तव्य इतिशोकनिव स्याभिप्रायः कुलेम ५७
न्तर्दकस्य जलनिम्नदेशप्राप्तिवत् प्रतिबंधकनिवृत्तौ सत्यां मामेवैष्यसि इत्युक्तनित्यसिद्धौमग
वत्प्राप्तिः स्वतएवसेत्स्यति इत्यभिप्रायेण प्रतिबंधकनिवृत्तिं केवलं उपायकृत्यतया प्राधान्येनोक्ता
तथाहि श्रूयते नेद्यथाहिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरिसंचरन्तो नविंदेयुरेवमेवमास्सर्वाः
ग्र४ प्रजाः हरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं नविंदन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा इति अथ प्रसक्तस्य शोकस्य मा च इति प्र प्रपु४
तिबंध्यायोगात् शोकनिमित्तं तन्निवृत्तिप्रकारं च दर्शयन् शिष्यशीलं तैयया वक्ष्यरीयांतिनिर्भयत्वानु २३
संधानं स्वानुष्ठानं दर्शयति निश्चित्य त्वद् पांनतां ममयिसदा कर्मा शुपो नहरे कर्तृत्वकमपिप्रप
मनलं सहितामिङुरवाकुलः एतज्ज्ञानमुपेक्षितो ममपुनः सोर्वापराधत्वं कस्मो सोनिरहोरिमतेतु च रमे

श्रीराम
मंत्ररहं

पन्ननिपा हेयेषु भगवत्प्राप्त्युपायेषु अनुत्तमं स्मरन् जानन् पुनः दुःखं निवृत्तावसादतया निर्भरः अस्मि किमिति म
त्वा इत्यत आह एतत्पूर्वोक्तमुपायत्वं व्यवसायरूपं ज्ञानमुपेयुषः त्वत्प्रसादादेव प्राप्तवतः मम सर्वापराधव
यं समस्तत्वत्प्राप्तिप्रतिबंधक निवृत्तिं कर्तासि करिष्यासि इति विश्वासपदं दृढोस्मि इति संबंधः अयं भावः शास्त्र
रु४ क्तानां कर्मयोगाद्युपायांतराणां पारतंत्र्यस्वरूपे स्थितस्य त्वादृशमधिकलोचनयोरत्यन्ताशक्त्याः मानसव्यथायाः नि
वृत्तये सुकरे त्वत्प्रपत्तिरूपे चोपाये त्वयोपदिष्टेपि महाविश्वासाभावात् दुष्कर धर्मांतरत्यागांगकत्वाच्च
२९ तत्राप्यनधिकारितया शारीरसादप्रपत्तेन महता शोकेनाविष्टस्सन् मत्तः परतरं नान्यदस्ति प्राप्युक्तं भगव तिर्दे
त्प्रारम्भविस्मरणात् इत्तापि सुकरमुपायांतरमुपदिश्य शोकमपनेष्यसीति व्यपेक्षया स्थितोस्मि ततो
सा भगवत्प्रदात्मार्थं हे मत्सारथ्याद्दिनाभवदीयाश्रितवात्सल्यसौशील्यसौलभ्यादि कल्याणगु
णापूर्त्तिपर्यालोचनमात्र भवतोधिकेरमुपायांतरं शशविषाणकल्पं सर्वेशेन भगवतापि दुर्वच
नमिति तदेव वाक्यं चरमतयानिश्चित्य तमेव सर्वधर्मत्याग पूर्वकं त्वदुपायता व्यवसायं प्राप्त
स्त्वत्प्राप्तिप्रतिबंधकीभूत मदीय सर्वपापविमोक्षं करिष्यसि चेति विश्वस्तोस्मीति पूर्वं प्राप्तिप्रति
बंधकत्वेनोक्तानां पुण्यपापानामज्ञानत्वराधननिग्रहमोक्षरयं भावः भगवदनुग्रह[illegible]रूपा राम
णां पुण्यपापानि भगवदाज्ञारूपविधिनिषेधात्मकशास्त्रमर्यादानुवर्तिजन्यत्वात् तन्निवृत्तिः २६
तत्तन्मैव भवति अत एवोक्तं श्रीवत्सांकमिश्रैः यन्मदिष्टमितंतदिह पुण्यमपुण्यमाह्येनान्यत्तयो

त५ निग्रह

त्काव तारहस्यज्ञानादीनां च यथासंभवं कर्मज्ञानादेर्वा नत्भावः । अव तारहस्यज्ञानादीनां मोक्षोपाय-
त्वोक्तिश्च तेषामन्यांगतया पृथक् नैष्फल्यं न [illegible] सिद्धाया एवंरूपायाः कर्मयोगादिप्राप्तेः कर्तुमनुष्ठातुं च
नलं असमर्थः स्वरूपविरुद्धत्वात् दुष्करत्वात् दुःखबहुलत्वात् सापायत्वात् स्वतः फलासाधनत्वा-
त् सापेक्षत्वात् विलंबफलप्रदत्वात् चिरकालसाध्यत्वात् अनेकत्वाच्चेति भावः कर्तुं अनलं वा गणि-
तत्वेन अभिमतफलसाधनत्वेन च शास्त्रचोदितत्वात् [illegible] नत्वयोपदिष्टत्वाच्च प्रत्यवायभ-
यात् अननुष्ठातुं चासमर्थः भक्तियोगस्यांगभूतकर्मयोगज्ञानयोगादि [illegible] करणत्यागात्यागः पूर्व
विशेषणो हीनित्यायात् भजनपर्वनां विन्याकृत्याद्यापाडव कैकर्ण्यं भाविन्याम के स्यागावीवात् प्रप-
तुमप्यनेलं स्वरूपानुरूपसुकरत्वसुखरूपत्वनिरपाय [illegible] सिद्धत्वस्वतः फलसाधनत्वनिरपेक्ष-
प्रपत्तेर्दे त्वाविलंबफलत्वैकत्वादिभिः सुकरोपाये शोकनिवृत्त्यर्थम् सिद्धितमपि तदंगभूतसर्वधर्मत्यागस्याशक्य-
त्वात् आर्जवभावात् महाविश्वासाभावात् सर्वधर्मत्यागपूर्विकां प्रपत्तिं मां कर्तुमसमर्थः इतिनिष्कर्षा- पि २
नुसंधानमुखेन स्वाकिंचन्यकार्पण्यप्रदर्शिना एवंभूतोऽहं दुःखाकुलः शोकाविष्टः सन् सीदामि कुं म शी ४
वामि शोकनिराशाय सुकरोपायं त्वया असिद्धितोपि मम बुद्धिमांद्यात् शोक एव भवतीति भावः
नैसारं यनैतवतुः इत्यनेन मल्लेः अहं शर्द्धं विवदितः कल्याणगुणगणैः गणितः अनुशोचः सकलोपायां-
तरैर्योस्य सुकरत्व कथं चेत्तल्लक्षणं द्योतयति वाचकं सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यादिवचः चरमं तूया

श्रीराम

मंत्र२१

अयत्रापिवर्त्तमान निर्द्देशात् स्वावलोकनेनावसादो भगवद्गुणावलोकनेन राग्यं चपावश्च रीरमनुव
र्ते [illegible] नीयं इतिसूचितं ॥ अत्र सततमानमेवाभ्गगणं विचिंत्य अस्याम्यहृतमवतिचाविभावयामि ॥ अनेय
मेरुपरिरी शर्द्दैपजेहीमामा शीविषग्रहणेके लिनिभामवस्यामित्यादामिष्ठुक्त ग्रंथानुसंधेयः इह
रिम इत्युनेन स्थितोस्मिगतसंदेहः इत्यर्जुनस्यैव स्वात्मनो महाविश्वाससूचितः ॥ अथपातकं मेत
त्वं सर्वभावेन भारतविमुक्तान्यसमारंभो नारायणपरो भव । वृथैव भवतो जाता भस्मसी जन्मसंततिः
27 तस्यामन्यतमं जन्मसंचिंत्यशरणं व्रज तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य नोदनां प्रतिचोदनां इत्यादयः श्लोकाः
श्लोकसमानार्थकाः ग्रंथान्तरेष्वनुसंधेयाः इति श्रीमद्वत्सकुलतिलक वरदाचार्य मुनुना सौम्य
पयंतसूरिणाविरचितायां भगवच्छ्लोकीव्याख्यायां चरमश्लोकाधिकारस्तृतीयः समाप्तोयं ग्रंथ रंदोरे
पमुनाचार्ये रामनारायणाख्य ब्राह्मणेन लिपिकृतं इदं ग्रंथं स्वीपकार्यार्थे संवत् १८८६ मासफा
ल्गुणशुदि १२ वार शनिश्चर शुभमस्तु रामसमरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामराम

राम

२१

ल भवति ज्ञानमनजातु धूर्तापितं तव हि पदं किल राससंगोप्यतां तत्कीर्तनं परमपावनमामनंति पदं ब्रह्मक
ल्पानिय तान्तु भवेष्यु नाशयन्त्र तत्किल्बिषं सृजति जंतुरिह ज्ञाणो हि एवं सदा सकलजन्मसु सापरा
ध्यं ज्ञानमस्य होतदसि घि विराममाचादिति तयशब्दं नप्रमादिको बुद्धिपूर्वकारणे केषांचिदुत्तरा। गां३
द्याणामश्लेषो ऽभ्युपगतप्रारब्धव्यतिरिक्तस्य सर्वाघाणां विनाशश्चाविवहितः तथाहि श्रुतयः तद्यथा
पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यंते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते तस्य वा आत्मा पदवित्तं विदित्वा न क
28 र्मणा लिप्यते पापकेनेति घ्यापि कातूलमग्रौ प्रोतं प्रदूयेत एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयंते तदा वि प्र६
द्वान्पुण्यपापे विधूय निरंजनः परमं साम्यमुपैति भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चा
स्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते तद्यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं है
व सर्वपाप्मनो विनिर्मुक्तस्स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एषः सर्वपापेभ्यः उदितः उदेति ह वै स भ्यः
र्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेदेत्यादयः तत्रोत्तराघानामश्लेषो नाम तत्स्य मानफलजननशक्तयुत्पत्ति
प्रतिबंधः पूर्वाघानां विनाशस्तु उत्पन्नापः शक्तेर्नाशः ब्रह्मवित्संबंधिनां कर्मणां भगवन्नि ग्रहानु।
ग्रहरूपत्वात् सर्वसाध्यानां समुद्देशेन धनुषि कृतसंधानस्य रामबाणस्य तत्स्मिन्ननुजिघृक्षतां नंत
रं तद्विरोधिमरुस्थल इव तत्सुहृदादिषु संक्रमणं च श्रूयते तस्य पुत्रा दायमुपयंति सुहृदः साधुकृ
त्यां द्विषंतः पापकृत्यां तस्याप्रिज्ञातयः सुकृतमुपयंत्य प्रिया दुष्कृतमिति सीदामि दृष्ट्वा स्मि इत्यु

पा१